

ताः तैर्वीक्षितं प्रियस्य मद्दिशयिकानुकूलधर्मज्ञानेन प्रबोवक्रत्वं वीक्षणे उक्तं । पुनः कीदृशं । अतिस्वेद
तां दुर्गंडस्थलं यस्य मद्दिक्षणे सात्विकभावे जात इति । पुनः कीदृशं । मां उद्दोक्ष्येव विशेषेण लक्षिता प्रद
श्रित्तिं यास्मितसुधातया मुग्धं आननं यस्य तासां वक्रवीक्षणे पिस्मितपूर्वकं महमवलोकितेत्याशाजनकत्वं
तस्योक्तं । एवं दर्शनेन हर्षं अलाभात्स्वेद इति निरूपितं । एव प्रियस्यालाभेन्यपि व्यथयंतीत्याह । दुरालोक
इति । कासारोपवनं संबन्ध्यपि पवनो मां व्यथ इति कासारसंबन्धेन शैत्यसौरभात्कादकधर्मा अपि संती तथा
तथेत्यपि शब्दार्थः । कीदृशः पवनः । दुरालोकः दुःस्वस्वरूप आलोको यस्य दर्शनेऽसंख्य इत्यर्थः । स्तोकः स्त
बको यस्यः तादृशी नवकानवीनाया अशोकलतिका तस्या बिका सोयेन तादृशः प्रथमं अशोकलं तैव नवीना
स्तबकोऽपि स्तोक प्रायः सोऽपि दुरालोकः अंतर्गूढस्तस्यापि बिकासकरणेन तस्यैव सौरभग्रहणकौशलं मंदत्वं च
निरूपितं । एवं सति अशोकसंबन्धेन शोकाभावसंपादनस्वभाव एवोचितः । न तु व्यथा कारणमिति भावो
व्यंजितः । किंच । चूतानां मूलकलप्रसूतिरपि भ्राम्यद्गुं गीरणितेन रमणीया पि अन्येषां मनोरमापि मां न सु
खयति प्रियाभावे तापमेव जनयति तिति भावः । कीदृशी शिखरिणी शिखरोग्रभागस्तदुक्ता मुकुलानाम
प्यग्रभाग एव कुरित इति भावः । अथवा । भावां तरेणापि दुःखं जयति । तथा हि । अन्यथा हौ कासारोपव
नसंबन्धी पवन उक्तः तत्र कासारशब्देन सरसीतद्रूपस्वयमेव तत्समिपवर्ती पवनः नायका एव निकटचा
र्यपि मत्करगतत्वाभावाद् व्यथयत्येव अन्योऽपि धर्मोऽस्ति व्यथा कारणेन दाह । दुरालोकेति । अशोकलताका

नायिका तत्रापि न वीना तत्रापि स्तोत्रस्तबका अंकुरित वक्षोजा अंकुरो पि दुरालोकः अंतर्गृहस्तादृशी
 विकासयति पुष्पवंती करोतीती मत्समीपे एवं कुर्वन्ममोत्कंठां वृद्धयन्मां व्यथयत्येवेतीभावः। अपि पुनरि
 यंचूतानां मुकुलप्रसूतिः कृतस्तु सलिलान्नायका एव तस्यांतःस्थितकामरसे द्वाधा एव मुकुलप्रसूतिः मां न
 सुरवयति प्रत्यभावात्। सा कीदृशी भ्राम्यंती मया दीतस्तनो भ्रमंती मृगी नायका भ्रमण कथनेन न बोद्धवज्ञे
 या। तस्यारणितं बलाद्गृहेण सा तथा करोत्येव तेन रमणीयापि मां न सुखयति तदतिमैव वृद्धयति तिति भावः
 एवं वर्णनेन तदुत्कंठाजनिनात्यो मोहिते वत्सूष्णीं स्थिता तदास्स स्थैर्यार्थं काचानां सखी कुंजांतरे अक
 स्मादिदं परोक्षजगौ। तदेवाह। सा कृतस्मितमिति। राधायारूपमित्यध्याहार्यं। कीदृशं रूपं सा कृतं पूर्वोक्ति
 केलि विलोकेन तदुत्कंठाजनितविविधभावाकलितं स्मितं यस्य ततस्तज्जन्यविकारेण आकुलाकुलं अ
 त्यंतमाकुलं यथा स्यात्तथा गलद्वमिल्लं यस्य उद्धासितं पुनरेव लोकनार्थमुन्नती कृतं भ्रवल्ली कंयस्मिन् अ
 लिकं मिथ्या व्याजसहितं यथा भवति तथा दर्शितं भुजामूलार्द्धहस्तः स्तनायस्य तादृशं रूपं गोपीनां नि
 षृतं गुलं यथा स्यात्तथा निरीक्ष्य गमितान्यसंबन्धिनी आकांक्षायस्य तादृशो मूलांतस्तदेव मुग्धं परमसौंदर्यं
 मनोहरं चिरंचितयनवः केशो हरतु। केशो हरणे च हेतुः नवः केशव इति नवो नूतनः यथा युष्माकं पूर्वस्थितः ॥२६॥
 तथानेदानीमितीभावः। इदानींतनस्वरूपमाह। केशव इति। ब्रह्मशिवयोर्मैक्षि दातेति प्रवर्तमाना मपिराज

सत्त्वेन मानादिभावमुत्पाद्य पुनः विरहेतामसत्त्वेन सर्वेन्द्रियाणां लयं स्वरूपे संपाद्या तः परमानंददातेत्यर्थः
अतएववः पातु एतादृश्याभवस्थायं तत्केशहारकोभवत्वितिभावः एवसंति श्रीकृष्णा एतादृशं राधा रूपं
दृष्ट्वा तच्चिंतयति व्याकुल इति प्रस्तावना कृता ॥ इति श्रीमत्पंचनदाचर्योद्दिष्टा सकविदामोदरभट्टसू
नुगोपालभट्टविरचितायां श्रीगीतगोविंदटीकायां गूढार्थदीपिकायां अंकेशकेशवोनाम द्वितीयः सर्गः ॥ १ ॥
अत्र केशनिवारकत्वेनांकेशत्वमुक्तं । अथ श्रीकृष्णस्यावस्थानिरूप्यते । कंसारिरपिति । कंसस्तु महाताम
सः स्वापराधिपक्तापराधी धर्मद्रोहि च दुरध्यासग्रस्तः तादृशस्यारिः अशेषदोषवासनां निवार्य मोक्षदाता
तादृशोपि अहंममाध्यासरूपः संसारः सावाहं भगवदीया भगवान्ममैव नान्यस्य । इति कथमन्यत्र मोवि
हाय विहर । लीति वासनारूपा बद्धाश्च खलाय स्यात्तादृशी । अथ वा सम्यक्सारः श्रीकृष्णः स्य वासना अ
होरात्रं स्वरूपनिष्ठभावैकव्यसनंतद्रूपा बद्धाश्च खलाय स्यात्तादृशीं । (अथ वा सम्यक्सारः श्रीकृष्णः स्य वा)
हृदये आधाय तादृश्याहृदयधारणे स्वयंमपि तद्वासना बद्धाश्च खले जात इति सूचितं । अन्येषां संसारवासनाना
शकस्य स्वयं तच्छ्रंखलत्वं चित्रं तादृशः सनत्रजसुंदरीः तस्या जात द्विहारादिकं सर्वविस्मृत्य त्यक्तवानि
त्यर्थः । त्यागानंतरं पुनः किंकृतवांस्तत्राह । इतिस्तत इति । इतस्ततः कुंजात्तेरपुतां राधिका मनुसृत्यानुसरणं कृ
त्वा अन्येषां चित्यर्थः अनंगबाणव्रणखिन्नमानसः सन्कृतानुतापः पश्चात्तापो येन तादृशः पूर्वोक्तितयां तत्कुंजे
विषसाद्विषादं कृतवानित्यर्थः । यतः समाधवः स्वप्राणादप्यधिकाराधिकं विहायान्याभिः सविहारं कृ

तवानिति भावः। तमेव विबादं गीतेन वर्णयति। गूजरीरोग प्रतिमठ तोले। हरिहरिति हरिहरीति स्वेदे। हताहरतपा
 साकुपितेव गता। यद्यपि भयातस्या। अनादर एव कृतस्तथापि साकुपितेव गताननु सर्वथा तथेति तस्नेहः स्त
 तः। ध्रुवपदे। तमेवानादरमाह। इयं मां वधुनिचयेन वृतं विलोक्य चलिता तर्हि कथं न ग्रहीति तत्राह। सापराधेति।
 अहं सापराधे स्मिति भयेन मयापि नवारिति ती महानस्वेदः सूचितः। एवं सत्यतः परमानुनयेति तत्राह। किं क
 रिष्यतीति। साचिरं विरेहेण कृत्वा किं करिष्यति प्राणानामन्यथा भावमेव संपादयिष्यति अथवा किंचावदिष्य
 तिविप्रलापमित्यर्थः। अथवा अनुनयकरणेपि मद्बचनं करिष्यति किंपुनः वदिष्यति किमपि युनेत्यर्थः। यद्वा।
 सखीजनः किं वा करिष्यति दंडादिकमित्यर्थः किंचावदिष्यति जनेन सातु मां विलोकयिष्यत्यपि नेति सूचितं।
 यदि किंचिदपि न कुर्यान्न वेदेद्वा तदा किं जनेन सभस्त वधू जनेनेत्यर्थः। मज्जनमना वप्राकद्येनेत्यर्थयद
 र्थं प्राकद्यं सातु गतेति तस्य विफलत्वमेवेति किं तेन किंच। लोके सर्वेषां धनमेव सर्वस्वं तस्मिन् गते प्रा
 णा एव प्रयांति मम सर्वस्वं रहस्यं धनं मेवेति तदपगमे किं मम धनेन साधारणेनेति तथोक्तं। धनाभावे जीव
 वनमेव व्यर्थं मिति तदभाव किं जीवनेन। एतेन मम जीवनरूपा मेवेत्युक्तं। एवं सति रसरूपत्वात् सर्वं सुस्थमि
 ति भावः। किंच। यथा जीवनाभावे गृहं व्यर्थं तथा तदभावे गृहेण लीला गृहेण किं। अथवा जीवनस्य गृहं देह एव
 तदभावे यथा देहस्य व्यर्थं त्वं तथा मम जीवनरूपा सा तदभावे रसात्मकतैव गच्छति भावः। अत एव सुखेना

पि किमित्युक्तमग्रे सुरवे पाठांतरे । अतः परं सारुष्टापि जीवनरूपेति नेमे विस्मृता भवतीत्याह । चिंतयामिति ।
रोषभरेण कुटिलाभ्यस्येति तादृशं तदाननं चिंतयामि कीदृशं तदित्येत्याह । शोणेति । रूपेण अरुणं तत्
उपरि मधुपानार्थं भ्रमतां भ्रमरेणाकुलं शोणयन्मिव मधुपानाशाययथाते भ्रमं तितथा तचिंतने न तदा
शायाममापि जीवनं तथेति भावः । एवं चिंतनेन तादात्म्ये तत् संगममेव मन्यमानो ब्रूति । तामहुमिति । अहुं
हृदिसंगतांतां अनुनिशब्दं सर्वद्रियास्वाद्यत्वेन रमयामिति तादृशीत्युक्तावने । तां अनुअत्र स्थिता अत्र वायि
तेति चिन्हां निलक्षीकृत्य कीसराभिगच्छामीत्यर्थः । किं बालपामि सीतु संगं ते वास्ति बहिर्विलपनं वृथैवेति भा
वः । अथवा । तां हृदिसंगतां रमयामि परंतु अनुलक्षीकृत्य किंसरामि किं लपामि अपितु नेत्यर्थः । एतेन बहिस्तथा
त्वाभावे सर्वव्यर्थमित्यर्थः । पुनस्ताम्रतः प्रकटिभूतां प्रतिब्रूति । तत्त्वीति । तच्च हृदयं पां विहान्यत्र रमत इत्यस्य
याखिन्नं आकलयामि जाने परंतु तहृदने वेधियत्वं दंडमकृत्वा कुतो गतासि स्थित्वा तदपराधस्य दंडकरणमेवेति
तंतनुत्याग इति भावः । अतः परं यदि प्रत्यक्षाभवसितदा तेन प्रणिपातेन तेत्वां अनुनयामि । अथवा ते तव मे तेन
त्वत्संबन्धिप्रणिपातेनेत्यर्थः । एतेन ममापराधः क्षंतव्यः दंडोपि कर्ष्य इति सूचितं । अत्र व्यभिचारिभावेत्वेन प्र
तिक्षणं न वा एवमाउत्पद्यंत इति कदाचिद्दर्शनं कदाचित्तदभाव इति ज्ञायं । तदेवाह । दृश्यस इति हेतुत्विपु
स्तः अग्रतः त्वं दृश्यसे परंतु गताग्रतमेव ममाग्रतो विदधासि ममातिविर्द्धयं तीयातायातमेव करोषिः ननु
तर्हि किं कर्तव्यं तत्राह । किमिति । पुरेव स संभ्रमं सादरं परिरंभणं न ददसि तत्किमिति न जाने । यदि ब्रूयति

तवापराधोस्ति तिचेत्तदासमाक्रियतामित्याह। क्षम्यतामिति। एको अपराधस्तु संतव्यो भवति क्षम्यतां
 पुनरयं कदापि ईदृशं न करोमि हे सुंदरितवदर्शनं ममेदं हि। ममेति षष्ठादर्शनस्थपुनः प्रत्यदानं सूच्यते।
 अन्यथा चतुर्थे विस्थात्। तेन एकवारं देहि पुनः यथा मनस्तथैव कर्तव्यमिति भावः तत्र हेतुः प्रत्ययेन दु
 नोमिति। एवं सति सरूपत्वदर्शने नैव विरहाग्निः शमयिष्यति नान्यथेति सूचितं। एवं गीतेन तदवस्थाप्रग्र
 एव जात इति गीतमुपसंहरति। वर्णितमिति। हरेः संबंधि ईदृशं जयदेवकेन वर्णितं तत्र हेतुः प्रणतेन। न तौ
 प्रकर्षस्तद्वावापन्नत्वे मेव पुनः कीदृशेन किंदु बिल्वेति। किंदु बिल्वेति तत्कुरुप्राप्तो ग्राम इति सर्वे व्याख्या
 तं। स एव समुद्रस्तत्र संप्रबोध्यस्य तादृशश्चासौ रोहिणीरमणश्चंद्रः तादृशान यथा चंद्रस्य समुद्रादुत्पत्तिमात्रं
 दूरादूर्ध्वकत्वं च संबंधो नान्यः कश्चन। साक्षान्सजातीय संबंधस्तनक्षेत्रैः सजातः तत्रापि रमणो रोहिण्या ह
 वप्रसिद्धः तथा स्यापि किंदु बिल्वेनीत्युत्पत्तिमात्रं दूरादेव पोषकत्वं च संबंधः। साक्षान्संबंधस्तु भगवच्चर
 णारविंदरसजातद्रुतः संबंधिभिश्च सजातीयत्वमिति हरेर्जयदेवकेन प्रणतेन रोहिणीरमणेन तिविशे
 षणत्रयेण सूचितं भवति अन्यथा वर्णनमेव नाप्रविष्यत्। किंच। रोहिणी प्रजापतिनक्षत्रमिति ॥२८॥
 जः प्रधानत्वाद्वावोत्यादिका तयारमत इत्यंत तादृशभावप्राकट्येन रमत इति तादृशभावनैवैतद्वर्णितमि
 ति भावः। कुचित् प्रवणेनेति पाठः। तदा प्रवणेन तत्परेण तत्परत्वं नामांताः स्थि

तप्रभुस्वरूपलीलानुभवजनितपरमप्रेम्णा ततदोवेशेन तद्भावैकनिष्ठया सेवापरत्वं एव सती दानीं प्रि
याविरहजनिताया दृशी प्रभुलीलास्वस्वांतेनुभूता दृशतक्वेन जनितार्तिः। स्वस्यापि सहती जातेति न शी
लव्यसनवतीनां सखीनां मग्न एतद्वर्णितं हरेरेव संबन्धितत्पुनरुवर्णितमित्यर्थः। अथवा हरं रथे विर्णितं य
तोतः स्थितस्य प्रभोः स्वगुणश्रवणेन स्वपरमानन्दैकस्वभावादुःखशान्तिरेव भविष्यतीतिः एवं तत्परत्वं
रूपः सेवकघर्मो सिद्ध इति भावः। अतस्ववचनानाममृतमयत्वज्ञापनाय चंद्ररूपत्वेन स्वविशेषणं द
त्तं किंच। साक्षाच्चंद्रस्तद्दानीं तापकर इति स्वस्य तद्भिन्नत्वज्ञापनाय किंदु बित्त्वसमुद्रादुत्पत्तिनिरू
पिता। उभयदलात्मकरसजनितसुखदुःखवभिज्ञत्वज्ञापनाय रोहिणीरमणेने युक्तं। अन्यथान्यदेव
नामोक्तं स्यादिति सर्वमवदातं। अतपरं जाग्रदवस्थायां प्रलायो निरूप्यते। हृदिति। हे अनंग एकेहस्त
रहिताः केचन पादरहिताः केचन नेत्ररहितास्त्वं त्वंगरहितस्तथापि मयि कुधा धावसितच्चित्रं। अथवा स्व
यं अंगरहितः अन्येषामप्यंगाभावसंपादकः मयितथा धावसित किमु किमर्थं प्रयोजनं विनावृथैवेति भा
वः ननु त्वं मम शत्रुः हरेरसिति प्रहारार्थं युक्तं धावनं तत्राह। हरभ्रांत्या मां मा प्रहर प्रहारं माकुरु अहं क
रो नास्मि किंतु तव भ्रांतिरेवेयं। तामेव दूरी करोति। हृदय विससताहारः मुतंग म्रनायको वासुकिर्न कं
ठेच कुवलयदलानां श्रेणी नील कमलदलमालां तां पंक्तिरियं धृता तापहरणार्थं सागरलघुतिर्नास्ति। अन्य

च। इति मपिमलयस्य रजःनेदं भस्मेति भ्रमरूपैर्लक्षणे हरस्य भ्रांतिरेव न तु हरेर्हं। अतः प्रियारहिते मयि
 माप्रहारं कुर्विति भावः। किंच। स तु अर्द्धांगे प्रिया सहितः अहं तद्रहित इति भ्रांतिरपि न संभवतीत्यर्थः। ए
 वं प्रहारभयेन पुनैर्दयेन प्रार्थयति। पाणविति हेमनसिजः अमुं चूतं कुरूपसायकं पाणौ माकुरु तमेव
 चूतं कंपनेन विततं विलास्य वदति। अमुं पुनश्चाप रूपं माजरोपय सज्जं माकुरु हे क्रीडानिर्जिति वि
 श्वतादृशस्य तव मूर्धितजनाद्योतेन किंपौरुषं न कीमयीत्यर्थः। ननु मूर्धितं कुतस्ते तत्राह। चिंतया
 मित दाननमित्यादिनायस्याश्चिंतनमुक्तं तस्या एव राधायाः प्रेम्णं तं कुरूपपाये आशुगाबाणास्तेषां य
 ण्यः ताभिर्जर्जरितं जीर्णकृतं मंतः शकलीकृतमित्यर्थः तादृशं मनः मनागपि अद्यापि न संयुज्यते जाग्रद
 वस्थापन्नं न भवतीति तादृश्यं पुनरावृत्तं तव पौरुषं न कीचिदपि भावः। एवं मूर्छा यामपि पुनः पुनः प्रबो
 धो भवतीति कामो मां जेतुं न शक्नोतीति तदर्थं देवताराधनं करोतीत्याह। भूपल्लवमिति। स्मरणे कामेन निर्दि
 तजगंत्यपि अस्त्राणि अयं जेतुं मशक्यस्त्वत्सहायेन जेतव्य इति तस्यां किमर्पितानि अपित्वर्पितानि मेव य
 या अशक्यमपि देवतावेशेन शक्यं भवेदिति। तानि कानि त्याकांक्षाया माह। क्रपल्लवं धुनुः अपांगतरंगि ॥२६॥
 तानि बाणाः श्रवणिपालिः श्रवणयोः सीमायस्य सः श्रुत इत्यर्थः। तादृशौ गुणौ गुणः अथवा श्रवणपा
 लिरेव गुणः अपांग बाणानां भाकणं तत्त्वे श्रवणपालं रवगुणत्वमिति भावः। तनुतस्या मसाधारणो ध

मः किल क्षणोस्ति येनाशक्यमपि साधयति तदाह विशेषेण । अनंगेति । अनंगानि सेनांगानि उदीपकवि
 भावरूपाणि तक्ष्मावेनैव जयो स्यायस्यां वायया वा तादृशी जंगमरूपा देवता अन्यो देवस्थिरा भवति तित ता
 त्प्रसादस्तदुज्जयो भवति इयं जंगमरूपेति सुखाराधा तादृश्यां तस्या भविता नीति सा चेदंगी करोति । तदा
 जयः सिद्ध एवेति भावः यतः साधनाभावेन ऋभंगादिनैव जेतु समर्थेति । अतः परमनंग सहायत्वेन प्रह
 रंती जंगमदेवता मेवोपालंभते । ऋचाप इति हेतुवितवकराक्ष विशिखः ऋचापे निहितश्च नर्मव्यंथांतनो
 त्येव आदौ स्वयमेव ब्रह्मणकारकः पश्चां त्युनश्चायेषो जिनस्तत्रापि विशिखः विशिखशिखा ज्वालायस्या
 भेयास्वरूप इत्यर्थः । अथवा विगतशिखः निर्मयी दइति यावत् । तादृशो व्यंथांतनो तितत्तनो तु नुचितमेव
 तादृशेत्यंगीकारः । किंच । अयं कवरीभारोपि मारोद्यमं मारणोद्यमं मारस्य वातद्रूपमुद्यमं करोतु तद्व्यं
 गीकृतं यतः इया मात्मा कालसर्परूपः अतएव कुटिलश्चा एतेन तस्यापि तथैव स्वभाव इति निरूपितं । अ
 न्यच्च । अयं विंवाधरश्च तावन्मोहं तनुतां तत्र हेतुः सोपि रागवानिति ॥ स्वरूपतोप्यधरः साधनतो रागवा
 न्स्वार्थपर इति तितथोक्तं स्वरूपसाधनयोर्हेतुत्वं सर्वत्र ज्ञेयं । अयं तु सद्धतः वर्तु तत्त्वेनोच्चत्वेन महत्त्वे
 न च स्वरूप उत्कर्षः सच्चरित्रत्वेन साधनतोप्युत्कर्षस्तादृशतवस्तनमंडलः मम प्राणैः कथं क्रीडति एतस्य
 मप्राण बाधाकरणं नोचितमिति भावः क्रीडतीति पदेन तस्य क्रीडा भवति मम प्राण एव गच्छंतीति सूचि

तं। एवं मूर्च्छा तावस्था निरूपिता। अतः परं मदरागो वावस्था भविष्यतीति काचन सखीकुजांतरे प्रियमा
 श्वासयंती गानं कृतवतीत्याह। तानीति। अत्र हे अतिविचाररहितप्रियेति संबोधनमध्याहार्यं। इदानींचे
 त्तवमानसंतस्यां राधायां लग्नसमाधिर्वर्तते। तदा सर्वेन्द्रियाणां विषयलाभेन स्वस्वविषयेयविरहव्याधिः क
 थं वर्द्धते कारणाभावात्। अर्हि विचार एव विरहसंभावना। अंतर्विचारेऽपि कथं विरहाभावस्तत्रह। तानीति।
 तानि स्पर्शसुखानि त्यादयः पञ्चाविषया उक्ताः। ते तु पञ्चभिरपितैरतः साक्षादनुभूयंत इति कथं विरहस्तवे
 ति विवेकाभावेनैव स नान्यथेत्यर्थः। एवं सति सासंमीय एवागता प्रत्यक्षमेव वर्त्तते विवेकाभावेन भवा
 न्नवेत्तितीति विरहव्याधिरंतरनुसंधाने कथं वर्द्धते अपि तु न वर्द्धत इत्यर्थोऽपि व्यजितो भवति। इदानीं रा
 धाया अध्येता दृश्ये वावस्था वर्द्धत इति तामप्याश्वासयंती काचन सखी नि कुजांतरेण पठति स्वसखी
 नां मोदं कर्द्धयतीत्याह। तिर्यक् द्वेति। मधू सुदनस्य कटाक्षोर्मयः वः सखीभ्याः त्वेमंददतु। कथं भूताः
 सम्यक् मुग्धे सुंदरे मधुरे च अथ वसुधा सौराधा मुखे दौ कंदलिताः प्रेम्णा प्रसृताः रसासारपूर्णे राधामुखे
 दुरू पीलवाले प्रेमरससंकेन कंदलत्वं प्राप्ता इति भावः। अतएवं वशेष उच्चरंती यागीतीतस्या स्थाना
 नि स्वरग्राममूर्च्छनादिरूपानि तेषु कृतमवधानं याभिस्ता दृश्योया ललनाः तासां लक्ष्मिर्न संलक्षिताः
 तासां गीतरसा सक्तौ तदज्ञातत्वेन प्रसृती कृता इत्यर्थः। एतेन राधायां निगूढं प्रेमसूचितं। कथं भूतस्य

६ निवर्त्तिरति कुंजवैतसति कुंजेमंदं६

तिर्यक्कुंठेयथास्यात्तथा विलोले मौलिस्तेन तरलं उत्तं सोयस्य गीता लोपे नृत्ये च तथा भवतीति तथोक्तं ॥
अत्र मधुसूदनपदेन मधुर्देवः सोत्रराहुस्तं सूदयतीति व्युत्पत्त्या राधामुखेन्दुप्रकाशकत्वं सूचितं ॥ इति
श्रीगीतगोविंदटीकायां गूढार्थदीपिकायां मुग्धमधुसूदनेनाम तृतीयः सर्गः ॥ ॥ अस्मिन्सर्गे श्री
कृष्णस्य विरहावस्थयामुग्धत्वं राधामुखेन्दुप्रकाशत्वं च निरूपितमिति मुग्धमधुसूदनत्वमुक्तं पूर्वसर्गे वि
रहेणैकांते प्रियाचिंतनेन याम्नं नयंतं ज्ञात्वा राधा सहचरिस्वप्राणप्रियावस्थां ज्ञापयितुं तत्समीपमागत्य
तदवस्थामुक्तवतीति निरूपयति । यमुनेति यमुनातीरसंबन्धि विचारमूढमिव स्थितं । पुनः कोदृशं प्रे
मभ्रं णाद्रांतं चूर्णयिमानं माघबलक्ष्मीपतिरपिराधो प्रेम्णा तथा भूत इति सूचितं । अथवा बहुरमणीरम
णे पितृयतितादृशं राधिकासखीगीतेन प्राह । कर्णाटरोगे एकताले गीयते । सा विरेहे तव दीनेति । हे माघ
वसाराधा तव विरहजात इत्यर्थः दीनादुःखितापरमैर्दन्यमात्मा बलवदन्यः कोपिरक्षको नास्तीति । ननु कु
तो भयं तस्या इति चेत्तत्राह । माघवेति माघवेति संबोधनं मुभयत्र विरेहे दुःखहेतुः तेन सा सकलेंद्रिये
षु भावनया त्वय्येव लीना लयं प्राप्ता गुत्यावा । तत्र हेतुः मनसि जविशिरवभयादिव तत्प्रहारसहनासम
र्थत्विद्रयात्तथेति भावः । किंच । सेति पादेन या आबावत्यतस्त्वां विनाक्षणमपि स्थातुं न शक्तेति ज्ञापितं
अथवा । तव सा तव विरेहे दीनेति महदुच्यते । अथवा । तव विरेहे सा दीनेति तस्या उचितमेव यतः
सा तत्त्वदीया तादृश्यात्वां विना कथं तुं शक्यत इति तव तु नोचितं यतस्त्वयि सति त्वदीयादुःखिता भ

वंतीति। ननु एतावदेन्यंकुतः क्रियतइति चेत्तत्राह। मनसि जेति। इवेत्येवार्थे। तत्प्रहारसहनासमर्थं
 वदेन्यं भजतइति भावः। अतएव भावनया त्वय्येव लीना। प्रत्यक्षत्वे तव चरणशरणे चरणसंबंधा
 द्रक्षायां लया संभवः। दत्तभावे भावनया अंतरे च संबंधे सर्वेन्द्रियाणां तत्रैव लयोजातइति तथोक्तं।
 मनसि जविशिखभये हेतुः। माध्वेति संबोधनं पूर्वमुक्तमेव। त्वमन्यस्याः प्रिये जातइति। अथवा मनसि
 यातभयादिवेत्यत्र इव शब्दार्थे बनेव योजना। एवं सति यद्यपि सा निरूपधिप्रेम्णो वकेवलं त्वयि लीना तथापि
 त्वं माध्वोसीति सखीनामस्माकं परं मनसि जभयभानमिति व्यंजितं। किंच। येनापहारकाः पदार्थाः ता एव
 त्वां विना तापकारका जाताइति परमदेन्यं निरूपयति। निंदतीति। लोके आल्हादकत्वेन चंदनं प्रथितं परंतु
 घर्मस्तापकरो नुष्पूयतइति स्तुत्ययोग्यमिति निंदति। इंदुकिरणमनुलक्षीकृत्य अधीरं धैर्यरहितं यथास्या
 तथा खेदं व्यथां प्राप्नोति सत्पायकारित्वात् सत्तापासहिष्णुः खेदं यथा प्राप्नोतीत्यर्थः। किंच। इंदुरिति रसा
 त्मकपरमैश्वर्ययुक्तो निरूपितः। तेन सर्वानंददानेति लोके प्रसिद्धः। सोऽत्र विपरीतो जातइति खेदं करोति
 कथं मां प्रत्येवैतादृशो जातइति। किंच। मलयसमीरमपि गरलमिव कलयति जानाति। तत्र हेतुः व्या
 लति। व्यालरूपो निलयस्तेन मिलनं नित्यं भक्ष्यत्वात् तन्मुखसंगस्तेन फूत्कारेण विषरूपमेवोद्दीर्णभव
 तीति तथा त्वं मुक्तं। किंच। पूर्वस्वयं मदनशरभया त्वयि लीनेति निरूपितमिदानीं मंतः स्थितस्य तव

तद्भयं यथानभवेत्तथा करोतीति वदति। अविरलेति। विरहसंतापशांत्यर्थं स्वप्रदयरूपे मर्मणितत्र
चेदग्निः प्रज्वलितः अस्मैव करोतीति सजलनलिनीदलानां तोलं करोति दधातीत्यर्थः। सजलपदेन त
कालावचयः सूचितः यद्यपि तत्करणं विरहानलोपचारत्वेनास्माभिर्विधीयते तथात्वन्यथैव क्रियते।
तदा हा अविरलं यथा भवति तथा स्वस्मिन्निपतितो यो मदनशरः अमोघत्वज्ञापनाय शर एकवचने।
तस्माद्यद्भवद्वनंतदाघाताद्रक्षणं तदर्थं वर्ममेव कवचमिव करोति। एवेत्येवार्थकोवा। तदपि विशा
लं घनीभूतं विस्तीर्णं वा। एतेन स्वपीडां तोपि भवसंबन्धिनीसा अघिका भवति तिसूचितं। अतः परं कुसु
मशरशराघातघूर्णयिमानांति मावस्थासां निध्नं जानती परलोकसुखमेवातः परं साधनीय मिति तद
पयोगिव्रतं करोतीत्याह। कुसुमविशिखेति। जन्मांतरे पितवपरिरंभसुखमेव भवत्विति तदर्थं कुसुम
विशिखस्य शरतत्परूपं व्रतं करोतीव यो युद्धे आयुधप्रहारेण पतितः स जीवत् परलोकसिद्ध्यर्थं शरश
य्यारूपं व्रतं स्वीकरोतीति तथेयमपि कुसुमविशिखप्रहारेण पतिता कुसुमशय्यायां शयिता तद्रूपमेव
करोतीति भावः। कीदृशं तत्वं। संतापनिवृत्त्यर्थं कुसुमानामेव शयनीयं तूलास्तरणोपधानादिकं यस्मि
न् तादृशं। शरशय्यामतस्यापि सर्वं शरमयमेव भवति। कीदृशं तत्वं व्रतं च। अनल्याः विलासकलाः
त्वत्संबन्धिन्यः कमनीयाः वांछनीया यत्र तादृशं। एवं व्रतेन परलोके पिताः कला अनुभूता भवत्विति भावः।

इदानींतल्ये विलासकलानामसेभवत्वज्ञापनायतल्यविशेषणं तद्वेतुकं ब्रतविशेषणं चोक्तं। एवं तस्या
 अवस्था ज्ञापिता। अतः परमेतादृशाग्निनिर्वापिणसाधनमपि सम्पन्नदद्याति परंतु स न निर्वपतीत्याह। वह
 तीति। सा च पुनराननकमलं वलितविलोचनजलधरं वलितं अतः परावृतं मुद्रितमित्यर्थः तादृगवस्थायां
 लोचनयोर्निमीलनप्रवत्येवेति तादृशं यद्विलोचनं तस्मिन् नलं धरतीति तादृशं वहतीति तत्रापि उदाहृतं जलदा
 न इत्यर्थः। अश्रुजलवहेनाननस्या ह्मनत्वसूचितं। तत्रापि जलधरपदादश्रूणां वृष्टिरूपेता निरूपिता। वृष्टि
 समये कमलानामपि ह्मताभवतीति आननस्य कमलत्वमुक्तं। एवं वृष्ट्यापि सोमिर्नशाप्यतीति तस्य म
 हत्त्वाचुर्यं द्योतितं। अत्र दृष्टातः कथं भूतमिवाननकमलं। विद्युमिवेति। विकयेयो विद्युंतुददंतोरादुदंतस्त
 दलनंतनगलिता अमृधारायस्मात् तादृशं यथारहुदंतदलनेन चंद्रादमृतधारापतेत्तथा मुखचंद्राद
 श्रुधारापतीति भावः। एतेन राहुदलने चंद्रस्य यथा कोट्यभावस्तथानतरस्यापीति द्योतितं। अतएव तादृशं
 चंद्रदृष्टांतोदत्तः। लोचनयोरंतः परावृत्या सर्वत्रांधकारयेव बहिर्भास इति सोऽवश्यं मत्वेन राहुरत्र ज्ञेयः
 अथवा विरह एव राहुः एवं सति मूर्छावस्थानिरूपिता। अस्य मेव जाग्रदवस्था चेत्तदोन्मादावस्था
 भवतीति तादृशं कदाचित्तवाले ख्यं करोतीत्याह। विलिखतीति। त्वद्वानावस्थायां विघ्नकत्रीत्वां
 विना स्यात्तु मशक्त्या प्रियो मिलति चेदेव मेव करोतीति विविधमनारथेन भवंतं विलिखति तदपि समा

नवर्णत्वात्कुंरंगभेदेन। कीदृश्रूपं लिखामीति विचारे जितकोटि कर्षत्वात्तस्यानंगत्वाच्च साक्षादसम
शरभ्रतं भवंतमेव लिखति। सन्तुमत्प्रतिपक्षास्तापकर्त्ता अयं तस्य तेतामत्तापहर्तेति तथा करोती
ति भावः किंच। शत्रुजयेत्यदार्थादत्वा आनियंते। तत्र रूपादिकं स्वस्वरूपैकदेशीतममेव कृतं धनुर्वीणा
दिकमपि स्वस्थाने स्थापयामीत्यमिति नवनूतं करे विधाय धनुर्वीणयोरैकरूपत्वादकमेवोक्तं। अथ बालुट
नेयदेवसमीचीनं दृष्टं तदेव गृहीतमिति तदेव केरुत्वा लिखतीति संबंधः। अतएव नवपदं उत्तमत्वज्ञाप
नाय। अतः परमवशिष्टः केतुः सचमकरस्तं अघो विधाय जयानंतरं शत्रोः केतुश्चैतच्छ्र एव स्थाप्यते
तदा तस्य पुनः पूर्ववदेदेवोद्भवो भवतीति यथास्य पुनरुद्भवो न भवेत्तथा धः ५ कृत्वात्वां प्रणमति। साधु
कृतं दुष्टे मारित इति। अतः परं पुनरुद्भवो माभूदिति प्रकृष्टेन नमति। यद्यपि दुष्टो मारितस्तथापि म
यितव्यप्रसादो नास्तीति सुखदायितोऽपि दुःखदा भवतीत्याह। प्रतिपदमिति। माघवः त्वंतु बहुस्त्रीकइ
ति न काचिच्चिंता। अहं तु तव चरणे पतितात्वा मेवाश्रितेति दासीत्वेनापि कृपयेति भावः। प्रतिपदं पदं
पदं प्रति प्रति वाक्यं वा। एवं निगदति। एतावदेन्ये हेतुं निरूपयति। त्वधीति। त्वयि विमुखे सति मयि सु
घानि धिरपि तनुदाहं तनुते सन्तु अमृतनिधिः मृतमपि जीवयति। तापं हरति। आनंदं ददाति चेति म
ये तत्रयमविपरीतं करोतीति तथा दैन्येन प्रार्थ्यते। किंच। सुघानि धिः कामस्य मित्रं समशत्रुरिति

तत्पक्षपातेन मां दहतितदपि न वै मुखे सामुखो मुखे नैव सोपितितो भवेदिति दाहकरणेपिन सम-
 धे भवेदिति भावः। पूर्वश्लोके चित्ररवनया कालनिर्वाह उक्तः इदानीं ध्यानेन तत्प्रकारमाह। ध्यानलयेने-
 ति। ध्याने यो लयः सर्वेन्द्रियाणां स्वरूपचिंतनैकनिष्ठता। योगो हि प्रथमध्यानेन प्रत्येकं भगं पृथक् पृथक्
 चिंत्यते। पुनर्द्राणां समुदितं तथा। तदा संपूर्णस्वरूपकल्यनं भवति तत्र सर्वेन्द्रियाणां लयस्तदेकनिष्ठत्वं।
 तेन पुरः भवंतं परिकल्प्य अन्यथा साक्षादुरापमेवेति। भावनया मग्रे स्थितं भवंतं मत्वा विलयति। पूर्वर-
 चितसंगभावाद्दुःखमुपालंभवत्वेन वदति। पुनः परिरंभादिना सुरवासो हसति। पञ्चाद्वियोगशोकया
 विषीदति विषादं प्राप्नोति ततस्तव जिगमिषायां रोदिति गमने चंचति रोद्धुमनुगच्छति। अंतः पूर्णश्वासे
 त्सर्गमिषेण बहिस्तापं मुंचति। निराशया अंतस्थं बहिः प्रकटीकरोति त्यर्थः। अथवा। कदाचिज्जिगमि-
 षायां रोदनं करोतीति रोदीमीत्युक्तं। तदा परमार्तिदृष्ट्वा भवानाश्लेषमिव करोतीत्यारोपे चंचति प्रगल्भा-
 ते सोदं प्राप्नोतीत्यर्थः। पुनस्तापमपि मुंचति। साक्षात्संगमिव मन्यमाना तदानंदमग्रासापं मुंचति त-
 न्नीति भावः। अतः परं सैवावस्था सर्वदा तस्याः तिष्ठतीति गीतमुपसंहरति। श्रीजयदेवेति। इदं श्री-
 जयदेवेन भणितं भाक्षात् श्रीयुक्तभावात्मकांतः प्रकटरूपप्रभुणैव भणितमिदं गीतं अधिकं यथास्या-
 तथाप्युनीयं। तत्र हेतुः। यदीति। यदि मनसानटनीयं विविधभावेर्नृत्यं करणीयं तदेत्यर्थः। इदं भा-

वभावनायामिदमेव पठनीयं नो चेदन्यदिति भावः। कीदृशं प्रणितं। हरि विरेहेणाकुलाया वल्लवयुवती
राधा तत्सख्याः वचनानि यत्र तद्वचनरूपं वा। एतेन तं देवानुदितमिति सूचितं। प्रियस्य साधारण
यत्त्वज्ञापनाय सामान्येन वल्लवयुवति पदमुक्तां पदं गीतानंतरं कुंजांतरे तदवस्थावलोकनव्याकुलः। न्याक
चिन्तसखी तस्या अतिकठिन विरेहवेदनावर्द्धत इति श्रीकृष्णं ज्ञापयति किंचित्स्थितवतीत्याह श्लोकेन। आवा
सोपि नायत इति। उरिसंतात सर्वेषां वा सो यत्र भवति स आवास एतत्पीडया व्यग्रा अन्या अपि सख्यः समीग
र्त इति ज्ञायते तादृशोपि विपि नायते त्वां विना शून्यं न्यवदाचरति। ननु न दुःखं पंचभिः संहेति ताभिः सह दुःख
कथने दुःखनिवृत्तिरिति कथमावासस्य विपिनत्वं तत्राह। प्रिया सरवी मालापीति। या पुनः प्रियसख्यः अंतरंगा
स्तद्भावानुकूलास्तादृशीनां मालापि जालायते बंधनाय तदित्यर्थः। यथा जालपतित मीनादयः। जले पिसति बंधने
न प्राणबाधा भवति। तथा अंतःस्वरूपानुभवदशायां सर्वेन्द्रियाणां तत्रैव लये सति ताः पुनर्विविधालोपैः प्र
बोधं कुर्वन्ति तस्मिन् जाते पुनः प्राणबाधा भवतीति तथोक्तं। एतावता मोहावस्थेव समीचीनाननुजाग्रदवस्थे
ति निरूपितं। अग्रे पुनस्तापोपि त्वद्विरेहणणाग्निना जनितः तादृशः श्वसितेन वायुना कृत्वा दावदहनः ज्वालाक
लापायते। यथावनानलः प्रादुर्भूतो निलसहायश्चेन्महाकरालो भवति तथा जात इति भावः। एतेन स्याद्यमी
उक्ताः। घर्मिण माह। सापीति। इति तेति स्वेदे सापि हरिणीरूपायते। यथावनस्थास्थां हरिणीं जालपतिता तत्र

द

पुनः पवनसहयोगेनानलः प्रकटस्तादाहस्येव तथा जातेति भावः किंच । अयं बाह्यो भावकः । आंतरमाहा
 कंदर्पेविति । कंदर्पेऽपि अनंगोऽपि शादूलविक्रीडितं विरचयन् नित्याश्चर्यं अतएव हाकथमित्युक्तं । एवं न संभ
 वति तादृशमपि भावेच्छेदाश्चर्यमिव तादृशोऽयमायते । साहचरिणीकामः शादूलश्च न्मारयत्येवेति तथोक्तं । अ
 थवा एवं विधिः कथं करोति तिहाकथमित्युक्तं । अथवा । वनस्था हरिणीनायकरहिता । सा पुनः कृतोजालं पा ए
 र्वेदत्वाग्निं अग्रे अधिज्यकोदंडं व्याधं पञ्चासिंहं पश्येति हाकथमित्यनुकरणशब्दः । तथाच । अतिसंता
 पेन हा इति कथा कथनं यस्मिन्नेवं यथा तथा दुरवस्थां प्राप्नोति तथेयमपि आवासप्रियरहितां ताप
 दावाग्निमध्ययति ता शीतलोपचारादिकरणतत्परं सर्वासमूहं प्राणबाधाकरत्वेन जालमिव पश्यती
 कंदर्पसम्यक्स्माद्वाराघातेन शादूलमिव तमेव प्राणहरेणाद्यमरूपं पुनः व्याधमिव बलोकथंति
 इति कर्तव्यतामूर्द्धदुःखस्थां प्राप्तेति निरूपितं । एवं काचन पठितवती । अथवा । इयमेव तदवस्था ज्ञापकं
 गीतानंतरं पठितवती ततः स उगित्य पुनरपि तदवस्थां ज्ञापयति गीतेन । देवास्वरागाराधिका विरेहे
 तव केशवेति । ध्रुवः हे केशव कश्च ईश्वरश्चेति । ब्रह्मरूपत्वेनांतर्भवितुं स्यादयं सिरुद्ररूपत्वेन सर्वेन्द्रिया
 णां स्वरूपे लयं करोषि । अमृतरूपत्वेनांतरेव कोटिकंदर्पाधिकलावण्यरूपः प्रकटीभूयानंदं ददासीति तावद्
 पत्वेन संबोधनं । अयमर्थस्तु ध्यानलेखनेन स्मिन्त्यद्ये स्फुटमेवावगम्यत इति तथोक्तं । तव विरेहसाराधिकानु

दारं परमसुखदमपि हारं पुष्पाणां मुक्तानां वातापश्यांत्यर्थं हृदयस्यातिकोमलत्वात्तद्गोरणपीडित
 संप्रवातत्रन घृतः। किंतु अतिकठोरत्वात्पीनत्वाच्च स्तने विनिहितः। तादृशमपि अतिभारं मनुते तत्र
 हेतुः। कृशतनुरिति। एतेन स्तनस्यापिलावण्यमात्रैकशेषत्वान्न तद्गारः सोढुं शक्य इति भावः। एवं सति त्व
 न्स्पर्शनैव तयोः पूर्वरूपत्वं प्रविष्यतीति भावः सूचितः। किंच हारमात्रमपि भारं मनुत इत्येतावदेव न
 किंतु अन्यदपि किंचिद्वैषम्यमस्तीत्याह। सरसमसृणमिति। सापुनः वपुषितापोपशमार्थं लेपितं मलय
 जपंकमपि भुजंगोद्गीर्णं विषमेवेदमिति सशंकं यथा स्यात्। अतः परं जीवनासंप्रवात् तथोक्तं ताप
 करत्वा तादृशं पश्यति। ननु मलयजे कथं तद्भ्रम इत्यत्राह। सरसं मसृणं चातदपि सर्पोद्गीर्णं तत्रापि भ्रमो
 भवतीति भावः। अग्रे पुनः दशम्यवस्थासां निध्वलक्षणमाह। श्वसितेति। सापुनः श्वसितपवनमपि म
 दनदहनमिव वहति। तत्र हेतुः। सहदादमिति। तदाह करमित्यर्थः। पुना कीदृशं। अनुपमपरिणाहं। अनुपम
 अत्यधिकः परिणाहो विस्तारो यस्य। निःश्वासपवनस्यात्याधिक्यत्वात्तत्रापि सदाहत्वादंतः काभोद्गीर्णं तद
 हनमेव वहतीति स्फुटमेव लक्ष्यति इति भावः। किंच। दिशी दिशीति। सापुनः काचित्सर्वतो दिशि दिशि
 पार्श्वतो वा नयननलिनं किरतिप्रक्षिपति। नयनस्य नलिनसाम्येन दीर्घत्वादियर्माः सूचिताः। तेन सर्वा
 वयवानां कृशत्वात्तदेव दृश्यत इति सूचितं। कीदृशमिव। विगलितनालमिव। विगलितं नालं यस्य तादृ

तथैव प्रवर्तते। अत्रापि विरहमुजंगेन दृष्टत्वा ७

शूनैलिनमिवेत्यर्थः। नालरहितं तद्यथा इतस्ततः प्रक्षिप्यते तथा प्रक्षिपतीति निरवधानत्वेन प्रक्षेपः न
 तु किमप्युद्दिश्येति व्यज्यते। तादृश्यामवस्थायां तथैव भवतीति भावः। पुनः कथं भूतं। सजलकणजालं
 जलकणजालसहितं। अश्रुधाराप्रवाहसहितमित्यर्थः। नलितमपित्सहितं भवति। किंच। विगलि
 तनालत्वकथनेन तद्यथा शीघ्रमेव म्लानं भवति तथेदमपीति व्यंजितं। अवस्थांतरमाह। नयनविषय
 मिति। दृग्गोचरमपि किञ्चालयतल्यं विहितः कृतः हुताशस्य विकृत्योयस्मिन् तादृशं कलयति जानाति।
 इदंतल्यं न भवति तापकत्वाद् हुताशा एवेति ज्ञानं भवति। किसलयानां कोमलत्वात् तापहारकत्वाद् द्वितीयो
 ग्यत्वात् तत्परूपत्वेन रचना कृता। तत्पुनः त्वद्विरेहेण तापमेवोत्पादयतीति तत्राग्निविकृत्यो भवति न
 यनविषयत्वे तल्यमेव दाहकत्वेन हुताशा एवेति विकल्पपदमुक्तं। अग्निभावस्थामाह। त्यजती
 ति। दिवसनिर्वाहः कथंचिदपि जातः रात्रिः कथंगमिष्यतीतसायं संध्यासमेये चिंताकुलापाणितले
 कपोलं घृत्वा घृष्टि पुनस्तं न त्यजति तथैव चिंतामग्नातिष्ठतीति भावः। कमिव बालशशिनमिव कपो
 लस्यैकभागः करतलाच्छन्नः अपरभागो लक्ष्यत इति बालशशिदृष्टांतः तत्रापि अलौलं चंचल्यरहितं।
 कपोलमपितथा भूतं। एतेन करस्य कमलत्वं चंद्रेण विरोधाद्विरोधिना गृहीतः तत्रापि बालस्तदाचांचल्यर
 हितः कृशपांडुरो भवत्येवेति वदन्निपेकृशत्वं पांडुरादिधर्माः सूचिताः। किंच। शत्रुना शत्रुगृहीतश्चेत्पुनस्तं

न ह्यजतिताया चंद्रोपितायकः परमशत्रुः गृहीत इति न ह्यजतीति भावः । ततोऽप्यग्निमावस्थादुःसहा
जातितिलांबद इति । हरिरीतीति । हरिरिति हरिरिति सकामं जपति । कामना तु अतः परं वेदना सहिष्णु
त्वेनांतिभावस्यैव भवत्विति । जपकरण कथं न वक्तुमसक्तः । कथं भूतेव । निकाममह्यंतं विरेहेण विहितं
मरणं यस्यास्तादृशीव । अतः परमविरेहानसोऽदुःशक्त्यः मरणमेव हितं मेमेति । अतएव साभिलाशज
पकरणमुक्तं जन्मांतरे पिप्रिया प्राप्तिरेव यथा भवेत्तथेति भावः । एवं मूर्छायावस्थानिरूपितां । अतः पर
मुपसंहरति । श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवेन मणितं इति प्रकारकं गीतं सुखयतु । तत्र हेतुं विशेषणं ना
ह । केशवपदं उपनिवर्तते । अंतः पूर्वोक्तकेशवपदार्थितां प्राप्तं । एतेन गीतस्य नामात्मकत्वेन भावात्म
कभगवत्स्वरूपत्वमुक्तं । अतः परं मूर्छायामेव यावस्था भवति तां निरूपति श्लोकेन । सारो मांचतीति । ए
वं मूर्छायां प्रियसखी भित्त्वा नामसुश्रावितेषु सारो मांचति रोमांचं प्रकटीकरोति । नामश्रवणे त्वन्म
रणे सीकरोति । अंतः सात्विका विभावात्तथा भवतीति भावः । एतेन मूर्छायां जाग्रदवस्था जातेति सू
चितं । पश्चाद्बहिः संवेदने त्वदवलोकनाभावाद्द्विलपति दैन्येन विलापं करोति । ततः पुनर्मूर्छायां मुक्तं पते
अपस्मारावस्थां प्राप्तेन । पुनर्बहिः संवेदने ताम्यति कथं चिदपि न स्वास्थं प्राप्नोति त्यर्थः । तदा पुनस्त्वामेव
ध्यायति त्वचिंतनं निष्ठा भवति । ध्यानेन स्त्वसाक्षात्करो बहिरनुसंधानाभावेनैवोद्धृत्य भ्रमति । उन्मादा

वस्या निरूपिता । उद्गमणे पुनस्त्वदवलोकने प्रमीलति ध्यानावस्थेव समीचीने तिनेत्रनी मीलनं करो
 ति । तत्रार्थतः प्राकट्यस्यापि कदाचि कृत्वा तदभावे अभ्रमणा समर्थयितंति । पतने मूर्छार्थमंतः पुनस्तद्वर्ति
 उद्याति अश्लेषादर्थमुद्गमनं करोति । पुनस्तदवभावे मूर्छति मूर्छा मेव प्राप्नोतीत्यर्थः । एवमेव ज्वराद्या
 तेनावास्था भवति । आदौ ज्वरारंभे रामां चः पश्चाज्जाद्ये सीत्कारः ततस्तसोदुमसामर्थ्ये किं पः ततस्तोपे
 ग्लानिः ततो ध्यानं तंद्रापुनः कदाचिदुद्गमणं पुनर्नेत्रनिमीलनं अभ्रमणा सामर्थ्ये पतनं । पुनः कदाचिदुद्गम
 नं पश्चात् पुन मूर्छति महासंनिपातज्वरलक्षणमुक्तं । एवमनसा ह्ये पित्वेदेक साध्यं जीवनमित्यहं मन्यइ
 त्याह । एतावत्यपीति । सावरतनुः कथमेतामवस्थां प्राप्तेति महदुःखसूचितं । तादृशी एतावत्यनुत्तरे स
 त्यपितेरसा त्वदीया धरा मृतरसा किं न जीवेदपीतु जीवेदिति भावः । असाध्यमपिरसः साध्यं करोति
 तितरसं संदेहीति सूचितं । नतुरसादिदानं नैवेद्यस्य कार्यं तत्राह । हे स्ववैद्यप्रतिमत । तनुव्ययथान्यदो
 षजनितमरण निवर्तकममृतं तत्पार्श्वे तथैव जनितं तन्निवर्तकममृतं त्वत्पार्श्वे स्तीति तद्वत्त्वा जीवनं सं
 पादनीयमित्यर्थः । ननूस्ति परंतु प्राप्नोति किं साधनं तत्राह । प्रसीदसि यदिति । यदि त्वं प्रसन्नो भवसि तदा
 तिदृष्ट्वा यरमकारुणि कल्हेन प्रसीदं करोषि चेत्तदा भवेदिति क्लेश एव साधनं निरूपितं । अन्यथा प्रसि
 दसि चेत्तहस्तकः त्यक्त एव । यथा असाध्यवैद्यो हस्तं त्यजति अतः परं न जीविष्यतीति तथा त्वयापि ह्य

कइतिभावः। क्वचित्ततो न्यथानांतकइतिपाठः। तदात्वतो न्यः अंतकोनेति त्वमेवमारकइत्यर्थः। इदानीं
 चेदुपचारं न करिष्यसि तदा तव परमकोमलैकस्वभावत्वं यस्यसीत्याह। स्मरातुराभिति हेदैवतवैद्य॥
 तत्रापि द्वयतौ बाह्योपचारकुशलौ त्वं त्वं त्वं रूपचारेतथेति ज्ञापनाय द्वयपदमुक्तं। अतः स्मरातुरां त्वदंग
 संगामृतमात्रसाध्यां राधां विमुक्तबाधां चेत्तकुरुषेत दोहोपेन्द्रवः। त्रादपि दारुणो सिकठिनो सित्यर्थः। इ
 द्रस्य ब्रजमे दारुणं न तु स्वयं त्वं रुपेन्द्रः वज्रः वज्रादपि स्वयं भवतथा भविष्यसीतिभावः। नन ह्येतावत्प
 र्यंतं कथं जीवति तत्राह। कंदर्पेति। कंदर्पज्वरमनितः संस्वरः संतापस्तेनातुरातनुर्यस्यास्तादृश्या अस्या
 दं परमाश्चर्यं। तत्किमित्याकांक्षायामाह। अस्याश्चेतश्चित्तचंदनः चंद्रमाः कमलिनी च एतन्नयाणां चिं
 तासु स्मरणमात्रे पि चरंताम्यति। लग्नानि प्राप्नोति। तेपदार्थाः तापहारका अपि तस्या अंतिभावस्थासूचि
 कांतां संपादयित्वाश्चै। तत्रापि स्मरणमात्रेण संबन्धे तु क्षणमात्रेणैवान्यथावस्था कुर्यः। एतेन तदग्रेता
 दृशानां नामानि न ग्रह्यंत इति व्यंजितं। यद्यप्येवं जीवनस्या संभावना तथापि जीवने प्रकारांता। किं
 त्विति। किंतु उक्तांतिरसेन अतः परमार्तिः सोढुमशक्येति। प्राणानामुक्तांतावेवरसः कथमपि शीघ्रं
 प्राणोक्तांतिर्भवत्वितितेन ससेन त्वामेवैकं प्रियं ध्यायंतिय यथा तादृशे समये ईश्वरध्यानं क्रीयते
 तथा त्वामेव चिंतयंतीयतः शीलरुतरं सर्वापेक्षया शीतरुतरो भवानेव अत इतरव्यतिरेकेण तव नाम

मात्रश्रवणेपितांपश्यतिर्भवति तत्राप्यन्यशीतलपदार्थपेक्षयोत्कृष्टत्वज्ञापनायतरपप्रत्ययउक्तः। न
तु साक्षान्संबन्धापेक्षया साक्षात्संबन्धे तत्राप्यप्रत्ययएवभवोदितिभावः। तत्रापिरहसिस्थिता यथाकोकि
लादिकूजनश्रवणं न भवेत् ध्यानेन वाचित्तवैश्वं। एवं प्रकारेण कथमपि क्षणप्राणिति। श्वासमात्रेण ज्ञा
यते जीवतीति यतः क्षीणा। अथवा। जीवनमपि ध्यानावस्थापर्यंतमेव। अतः संबन्धेन जीवनं तदप्रा
ये जीवनाभावएवेतिभावः। अतएवपदमुक्तं। इदमस्मदनुभूतमुक्तं। इदानीं भवतोप्यनुभूतमुच्यते।
क्षणमपीति। पुराप्रथमं क्षणमपि विरहो यथा न सहेन सोऽठः तस्य ज्ञापकमाह। नयनेति। नयनयौतिमी
लं निमेषः तेनापि खिन्नया खेदं प्राप्ताः सा असौ चिर विरहेण कथं स्वसितितित्वमेव वदेतिभावः। तत्रापि
पुष्पिताग्रां रसालशारवां विलोक्य वसंते तादृशी सैव कामिने मारयति तत्रापि चिरविरहे किं कर्तव्यं। किं
च। पुष्पितः अग्रः अग्रभागो वदनं यस्याः त्वत्संबन्धजनितपरमसंतोषणहास्यबंसी रसालशारवामिव का
चननाथिकां विलोक्य स्वयं चिरं विरहा कथं स्वसितीति त्वमेव वद। अन्यच्च। पुष्पिताग्रां पुष्पवती त्वद्यर्मयु
क्तां कांचनवीक्षीस्वस्यापि कामाविर्भावात् वेदा सहिष्णुत्वात् कथं श्वासितीति भावोपिव्यंजितोभवति। अ
थवा। त्वत्संबन्धेनैव तथा भूतामित्यपि ध्वनि। पुष्पिताग्रेति द्यंदोनामायुक्तं। एवं दशभावस्थापर्यंतं दुरवदृष्टा
हा कष्टं भगवानेवातः परं रक्षक इति कुंजांतरण्य सरवी पठति। नृहीति। कंसद्विषः कंसो मारकस्तस्य द्वेषमा

रक इत्यर्थः। ते ते नेदानीं विरहः कामश्च मारकस्तन्मारकस्त्वं भवेति भावः सूचितः। एवं भूतस्य भवतो वा
हुः श्रेयां सितनो तु गाढा श्लेषादिनेत्यर्थः। अन्यथा तच्छेयसो भावात्। किंच। तव सर्वदा रक्षाकरणे कस्व
भाव इति विशेषणैराह कीदृशो बाहुः। दृष्ट्या व्याकुलं यद्रो कुलं तस्यावनं रक्षणं। तत्र योरस्तस्मिद्धेतोः
गोवर्द्धनं उद्धृत्य विभ्रत। पश्चाद्बलवत्तु भाभिः तस्मा मयिकोद्धृत परमप्रेमभरानंदधिव्येन चिंत्यं वि
तः। प्रगवतः सर्वत्रैकरसात्। बाहावपि चुंबितजनित रसानुभवश्चिरमित्युक्तं। ततस्तसानुभवजनित
स्याधीनत्वज्ञानद्व्याजेन दर्पणतांबूलादिना वातद्रूपा सिंदूरमुद्रातया अंकितः अयं स्वभोग्य एव नान्यभो
गयोग्य इति। कीदृशस्य। गोपतनोरिति गोपतनुधरस्येत्यर्थः। अथवा। गाः पातीति गोपः तद्रूपा तनुयस्ये
ति। अत इदानीमपि रक्षणं कर्तव्यमिति ज्ञापितं। किंच। रक्षणे प्रकारांतरमपि सूचयति। तथाहि। वृष्ट्या
कुलपदेनेदानीमश्रुवृष्ट्यु। तथात्वं सूचितं। तादृश्या रक्षणे योरसो भावी तस्मिद्धेतोः गोवर्द्धनं तद्रूपकु
चद्वयं विभ्रत। करेण द्वारणं कुर्वन्नित्यर्थः। एतेन तद्वारणेनैव तद्रक्षणं भविष्यतीति भावः। अग्रेनाभिर्य
थानुंबितस्तथानयापि कारणीयमिति व्यंजितं। ततो बाहुरप्येतदीय एव कर्तव्य इति एतच्च मुद्रैव तथा
कर्तव्य इति भावार्थः सूचितः। एवं करेण गाढा श्लेषादिन श्रेयो भविष्यतीति प्रियं प्रार्थितवती ॥ ११
इति श्रीगीतगोविंदटिकायां गूढार्थदीपिकायां सिंघमाद्यैर्नामचतुर्थः सर्गः ॥ १४ ॥ एवं गीतश्रवणे

न माघवोप्यस्यांस्त्रिग्यो जातइतितत्वात्संसेर्गेनिरूपितं । इदानीं श्रीकृष्णापिससार्द्रचित्तः सखीं वदतीत्या
 ह । अहमिहेति । हे सखि अहं इह निवसामित्वं याहि । मद्रूचनेन राधां अनुनयपूर्वकृतापराधः संतव्यइति
 । ततः इहैवानयेथाः इति मधुरिपुणा विरहकेशाध्वंसकेन नित्युक्ता सखी तत्रैत्यराधां पुनरिदं वक्ष्यमाणं
 जगाद ॥ ॥ वराडोरोगेण गीयते ॥ ॥ रूपकताले ॥ ॥ सीदतितत्र विरेहवनमालीति ॥ हे सखितव विरेह
 वनमाली-अनेकरमणी रमणात्मक कीर्तिमानपि सीदति त्वं विनारवेदं प्राप्नोतीत्यर्थः । अथवा । तादृशो
 पितव विरेहवनमाली तापोपशमार्थं विविधकुसुममालाधारी जातस्तादृशोपि पुनः सीदति तार्पमेव भजते
 ननु तेन शान्तिरिति भावः । ननु कथं न तस्य शान्तिस्तत्राह । वहतीति । मदनं उपनिधाय समीपे सत्वा उप
 धानीकृत्य वामलथ समीरे वहति सति । मदनस्त्वग्निरूपो भवति । तमुपधानीकृत्य समीरचलेन सप्र
 ज्वलितः संदहत्येवेति न तदुपचौरैस्तापशान्तिरिति भावः । किंच । तमेवोपधानीकृत्य विरहिहृदयदल
 लनाय कुसुमनिकरे स्फुटति सति । यथा कामः स्वघनुर्बाणमुद्धृत्य विरहदयदलनं करोति । तथा तद्
 र्शनेन प्रियहृदये भवतीति भावः । अतएव सीदतीत्युक्तं । किंच दहतीति । शिशिरमयूखे पिदहति सति । ए
 तेन तत्प्रातिकूल्ये सर्वं विपरीतं जातमित्युक्तं । तदा भरणमनुकरोति । अतः परमेतन्निवारकः को
 पि नास्तीति दशम्यवस्था मेवानुकरोति । अनुकरणकथनेन प्राणमात्रं क्वचित्तिष्ठति नान्यकाचनवेष्टे

तिसूचितं । अथवा । शिशिरमयूरेवे हिमरूपशीतलाग्नौ दहति सति तदनुकरणं करोति । यथा कोपि हि
माग्नौ दहति सति । मर्तुं पतति तथेति भावः । एवं कथं करोतीति तत्राहुः । पततीति । मदनविशिखे
पतति सति बहिर्वसंतो भावलोकेन मृतः कामबाणाः पतन्ति । तदा तत्प्रहारजनितव्यथयति विकलत
रः सचिलपतिः तद्यथा सहिष्णुर्विलापं करोति । अथवा । मदनविशिखे पुष्पे कदाचित्तरोः सकशादाग्नौ
परिपतति सति तावन्मात्रेऽपि साक्षात्कामस्य बाण एव लग्न इति तथा भूताः तथा करोतीति भावः । अ
पिच । ध्वनतीति । मधुपसमूहे ध्वनति सति श्रवणं अपि देधाति तत् ध्वनितस्य रति सामयिकं जिज्ञासा
स्यात् । तद्भानमाधुर्यं सादृश्याच्च तस्मारकत्वेन दुःखदत्त्वात् श्रवणमेव वरमिति । तत आछादयतीति भा
वः । ध्वनिते अश्रणमुपाय उक्तः । अत्र सोऽपि नारतीत्याह । मनसीति । वलित आवेष्टितः विरहः अग्निरिव य
स्मिन् तादृशे मनसि सति निशिरात्रौ रजं उपयाति कामरोगस्य समीपं याति । एतेनाति भावस्या सान्निध्यं
प्राप्तेति तिसूचितं । दिनं तु कथमपि निर्वहति रात्रिरति क्रूरा भवतीति निशीतिपदमुक्तं । किंच । वसती
ति । विपिनस्य विताने विस्तारे अति घन इत्यर्थः । तत्र वसति । ललितं मनोहरं रतिकेलियोग्यं कुंजगृहा
दिकं ह्यजति । स्मारकत्वेन त्वं विना दुःखदत्त्वात् । विपिन विताने त्वदभावात् । अन्यच्च । धरणिशायने
लुठति स्वास्थाभावादितस्ततो लोदनं करोति । एतेन कुसुमशायनादिकं तु दाहकत्वात् त्यजतीति सूचितं ।

तत्रापि पुनस्तव नाम बहुवारं वारं विलपति दैनेवत्वमेव शरणमिति विलापं करोति । एतेनांतिमदशा
 नुकरणं द्योतितं । अत्रांतिमावस्था सांनिध्ये च पद्यामेव कविरूपसंहरति । अणतीति । कविजयदेवक
 विपदेनरसज्ञताज्ञापिता । विरहिवत्तु विलसितं स्वस्य तल्लोलानुचर्णनजनिता विरहभावात्मकस्वविलसितेन
 णतिसति । रश्मि विप्रवेगुणवर्णनजनितसाक्षाद्भावात्मकरश्मिस्तस्य विप्रबोयस्मिन् तादृशी मनसि हरिः सर्वदुःख
 हर्ता भूत्वा सुकृतेन परमभागेन पुण्येन वा उदयतु उदयं प्रामोत्विति जयदेवस्यैव प्रार्थना । अथवा । जयदेवके प्र
 णतिसति । ततः श्रुतेन विरहिणः श्रीकृष्णस्य द्विलसितं विप्रयोगभावात्मकं तेन कृत्वा राधायामनसि रश्मि विप्रबो
 यस्मिन् तादृशे सति सुकृतेन हरिः प्रकटिभवत्विति प्रार्थना । अथवा श्रोहणां मनसि विरहिवद्विलसितेन रश्मि वि
 प्रवेसति साक्षाद्भ्रमणः श्रीकृष्णस्य प्राकृतविरहवञ्चेष्टा संभवानुकरणमात्रे मेवे मितियोरश्मिः संप्रस्तस्य
 विप्रबोयत्र तादृशे तस्मिन् सुकृतेन परमपुण्यपुंजेन कृत्वा विरहिविलसितेन सैव हरिरुदयतु सर्वथा विरह्ये वायं
 न त्वनुकरणमिदमिति रसात्मकत्वात् तादृशमेव ब्रह्मश्रुति सिद्धमिति स्फुरत्विति भावः । एवं गीतोपसंहारे तादृशव
 स्थो चिमौषधं प्रार्थयंती कुंजांतरे काचन पठति । पूर्वयत्रेति । यत्र पूर्वत्वया समं रतिपतेः सिद्धयः चिरकालाभिलाषिताः
 आसादिताः प्राप्ता पूर्वमित्युक्त्या चिराभिलाषः सूचितः तेन प्रथमं प्रियस्यापि विविधमनोरथभावनैकचित्तवृत्त्या
 त्वं प्राप्ता सिद्धानीं तवापि तथैव प्राप्तव्य इति सखी परिहासः सूच्यते ॥ किंच ॥ स पुनस्तस्मिन्नेवानुभूतैवांछितफल

दातृत्वघमेनिकुंजमन्मथमहातीर्थसंप्रतिवसन्वासं कुर्वन्। माघवद्वितिलक्ष्मीघवत्वेनयद्यपिसकलसिद्धिपू
र्णःअसाधारणसर्वल्लिष्टपत्नीवानपिअनेकरमणीरमणरसिकोपित्वप्रात्यर्थतादृशेतीर्थेवसन्तपःकरोती
तिज्ञापितं। तपसिसाधनफलस्वरूपैक्यमाह। ध्यायतन्निति। त्वांअनिशंध्यायति। तपसितेदेवतायाध्यानंक्रिय
तइति। पुनस्तवेवालापरूपांमंत्राचलींजपती। तत्रापिमंत्रजपः प्रोक्तइतिजपन्नियुक्तं। साधनमुक्ताफलमाह। अ
यः पुनस्त्वत्कुचकुंभनिर्भरपरीरंभामृतंवांछति। अनेनत्वत्कामः त्वेदेकदेवतस्त्वामेवध्यायज्जपन्तिष्ठती
तिकुचयुगमहाफलदानंकरिवितिभावः। किंच। अत्रकुंभपदव्यंजितमर्थमाह। एवंत्वांध्यायन्जपन्मन्मथमहा
तीर्थेअगाधरसेनिभः लयंप्राप्यः ततःउद्धरणार्थंत्वत्कुचकुंभपरिरंभंवांछति। यथानिमग्नस्थोद्वोरपिमहिना
दिना। पूर्वैरसनिवृत्तैरपुनरुद्धोद्योभवति। तथात्वत्परिरंभेपूर्वरसनिवृत्यापुनःउद्धोद्योभवति। तिवहिःसं
वेदनज्ञापकममृतरूपत्वंतस्योक्तं। एवंतस्यावस्थाज्ञापिता। किंच। यःफलश्रयातीर्थेवसन्त्वदाराधनायां
प्रवृत्तः मध्येचेत्तस्मिन्नेवतीर्थेमग्नस्तदाफलंदूरापास्तं। ततउद्धारस्तकर्तव्योभवतीतिशीघ्रंत्वंकुंभंदत्वा
द्वोरेतिध्वनितार्थेनिरूपितः। एतश्चवर्णेनपूर्वनिभूतंरंकेतस्थलस्मरणसमुत्कंठितांवीक्ष्यपूर्वैकैवसखी
पुनस्तांगीतेनसमुत्कंठायति॥ ॥ गूर्जरीरागेणएकताले। घोरसमीरेयमुनातीरइति। घोरःसमीरोयत्रेति
रतेःसुखकरउक्तः। तादृशेयमुनातीरेतत्संबन्धिवर्णेनचजलस्थलविहारार्थमुभयमुक्तंतत्रवनभासी

वसति। पूर्वश्लोके कुचकुम्भपरीरंभामृतवांछासहितं ध्यानमुक्तं तत्र ध्याने आकंठमुभयभुजा लिंगितां त्वामेव धारि
 तवानिति। अत्र बहिरपि तथा प्रबलितिनवमालाधारणेन सूचितं। अथवा-बनमालीविविधरतिकलाकौशलकी
 ति शालितिभावः। कथं भूतः। गोपीति। गोपीनां पीनाः ययो घरास्तेषां परिसरः पार्श्वमंडलं तस्य मर्दनं मर्दकं यत्कारयु
 गं ते शाली। सर्वदा तदेकशील इति भावः। एतेन तादृशोपि सांप्रतं त्वदीयतन्मर्दनं वांछतीति शीघ्रंचलेत्यर्थः सूचितः
 तदेवाग्रेवदति। रतिसुखसार इति। हेनितं विनिरतिरमणीयकमनीयसाधनवति गमनविलंबनकुरु। ननु तदभावे
 मम गमनेन किमित्यत्राह। रतिसुखसारे अग्निसारे गतं। रतिसुखमेव सारो यत्र रतिसुखार्थं सारः तादृशो तत्र ग
 तं प्राप्त्यं-पूर्वस्थितकुंजसदनात् संकेतितकुंजांतरार्थं प्रस्थितमित्यर्थः। अतस्त्वमपि तं हृदये शमनुसर। तमि
 ति पूर्वानुभूतं चिरकालाभिलाषितं च-हृदये शमिति विरेहहृदय एव शोते अंतरे वरसानुभावुकं च। तादृशमपि
 बहिरिदानीमग्निसारे गतं। अनुलक्षीकृत्य सरेति ज्ञापनार्थं गमनविलंबनकुर्वित्युक्तापि पुनरनुसरेत्युक्तं।
 अतएवोक्तं-मदुन मनोहरवेषमिति। मदनस्यापि मनोहरो वेषो यस्येति साक्षान्मन्मथमन्मथरूपमिति भावः
 एतेन दानीं तद्रूपं दर्शनीयतममिति विलंबमाकुर्विति भावः। अतः परं तत्र स्थितस्य त्वन्मार्गावलोकनजनिताव
 स्थानिरूपयति। नाम समेतमिति। मृदुमधुरं यथास्यात्तथावेणुवादयते। तच्च न केवलं किंतु नाम समेतं तदपि सं
 केतितमितिकृतसंकेतमित्युक्तं। कृतः संकेतो यस्मिन्नामः। स्थलस्य वा-तादृशवेणुरवश्रवणे शीघ्रमागमिष्य

तीति तथा करोतीति भावः । किंच । ते त्वत्संबन्धितनुसंगतोयः पवनः तेन चलितं उत्थितं तद्दिशः सकाशादाग-
तरेणुमपि बहुमनुते । तनुसंगादपि बहुमानं करोति । एतेन तव मिलने किं किं न भविष्यतीति भावः । किंच । सा-
क्षात्तव संगमस्तु दुर्लभतमः त्वत्पादतलसंबन्धिरेणुरपि दुर्लभतरः पवनचलितोऽपि दुर्लभः यतः तीव्रपवने चले-
नेरेणुरुद्धुति । नान्यथेति । तादृशोऽपि प्रात्पश्चेत्संगादपि बहुमानमुचितमेव तस्य । किंच । पवनः स्वरूपतः
स्वयं सुखदः किं पुनस्त्वत्तनुसंगीरेणुस्तु दुःखदः निरस्यः तादृशस्यापि बहुमानकरणे त्वत्संबन्धिस्नेहस्य पराका-
ष्ठासूचितान् अन्यामप्यवस्थामाह । पततीति । पतत्र पक्षे पततिसति पक्षिणोऽल्कृत्य निरस्ते सति तदा पुनस्तत्सं-
बन्धात्येव पक्षे विचलतिसति । अथवा उभयस्मिन्नपि पृथगेव सति श्रं कितं भवदुपयानं समीपागमनं यस्मिन्क-
र्मणीति शयनं रचयति । मे प्राणप्रिया आगच्छतीति मनोरथशतेन तद्रसनं करोतीति भावः । तत्रापि सच कि-
तनयनं यथा स्यात् तथा पथानं वारं वारं पश्यति । क्षणं दृष्टि शयन रचनायां क्षणं पंथावलोकने यद्यप्यवलोक-
ने वीप्साद्योतकपदं नोक्तं । तथापि शाय्यारचनायां प्रागस्येवावलोकने तद्रचना संभव इति क्षणं शाय्यारचनायां
दृष्टिः क्षणं तदवलोक इति वीप्सावगम्यत इति वारं वारं पश्यतीति व्यंजितांशे व्याख्यातः । किंच । कदाचिदागता-
मयानज्ञाताचेत्पुनः क्रोधेन परागच्छेन्न च मयाप्यग्रे गत्वा पुरस्कारः कृतो भवेदिति सच कितमीक्षणमुक्तं । पतत्र
शब्दः पक्षिवाच्यपि पतत्रं पक्षे पक्षिणोः इति धरणिः । तदा पतत्रे पक्षिणि पततिसतीत्यर्थः एवं भवदागमनोत्कलिक्काकु-
लितहृदयं प्रति विलम्बेन कार्य इत्याह । मुखरमिति हे सखि कुंजं प्रतिचल । ननु गमने कदाचित्केनपि ज्ञानं भवेत्तत्र

ह। मंजीरं त्यजयतो मुखरं अधीरं च। क्षणमपि धैर्येण मूकैश्च स्यात्तु मशक्तं। गमनमात्रेण प्रलपतीति ह
 क्तव्यमिति भावः। रिपुमिवः रिपुर्नृपिणो मर्मकं शयति। तथेदं मपीति सर्वथा त्याग उक्तः। पुनः कीदृशं केचिन्मुले
 लमिति। कलौ मुतरां लोलं चंचलं तेन तदप्यासात्तदेकस्वभावत्वेन सर्वदा मुखरः परं विदानीं गमनतयात्वेन
 रिपुरेवेति ह्यक्तव्यं केचिन्मय एव चरणकर्मले प्रियेणैव स्थापयनीयं भविष्यतीति भाव्यर्थो व्यंजितः। अथ
 वा केचिन्मय एव स्तुलं उत्सुकमित्यर्थः। अत एव मुखरं पुनः पुनः गमनार्थं प्रेरयति। अधीरं त्वद्गमनविलं
 बामहिष्णु एवं सति सहने धैर्यभावाः केलिकरण एवोक्तं वा तस्येति गमनार्थमेव प्रेरयतीति भावः। अस्मिन्
 क्षे त्यागो संभवात् स्वस्य तादृकस्वभावत्वेन स्वत्यागमपि वारं वारं वदतीति मुखरत्वं तस्योक्तं। तेन मामपि
 त्यक्त्वा शीघ्रं गच्छेति निरूपितं तन्निवारयति। सति मिरपुंजमिति। कीदृशं कुंजं तिमिरपुंजसहितं। स्वस्वरू
 पकांतिजनितं निवारयति। शीलयेति। एवं गमनं बोधयित्वाऽग्निमशोभा माह। उरसीति। मुरारेति। रसप्रति
 बंधकनाशकत्वेन विरहनिदाद्यतापनिवर्तकत्वं सूचितं। तादृशस्यात् एव घनद्रवशोभमाने अलिंगनादौ
 रसवृष्ट्या तथा भूते अथवा श्यामैव तथारूपे पुनः कीदृश उपहितः हारो मुक्ता हारो येन यत्र वा। कीदृशो
 तरलावलाका यत्र एवं घनसादृशेन रतिसामयिकशोभा निरूपिता। रतिसमये उरसस्त रलत्वा न्मुक्ता हार
 स्यापि तथात्वेन वलाका नामपि तरलत्वमुक्तं। तादृशो उरसि। हे पिते गौरांगित्वं तदिदिवराज सिराजयिष्य

मि।वर्तमानसामीप्येवर्तमानप्रयोगःननुतडिच्चंचलेतिकथं तत्साम्यंतत्राह।हेरतिविपरीते।स्वाभाविक
सुरतेतडितःस्थिरताघनस्यैवचांचत्यंतत्पूर्ववर्द्धिनिरूपितं।विपरीतेघनस्यैवस्यैतडितश्चांचत्यंड
तिरतिविपरीतइत्युक्तं।यद्यपिउपीहतहोरे।मुराररुरसित्वंराजसिःतत्रदृष्टंतःतरलबलकेघनेतडि
दिवेतियोजनास्यष्टातथापिइवद्वयानुपयत्याघनंइवशोभमानइतिव्याख्यातं।बलाकानांतरलत्वक
थनेनमुक्ताहारस्यापितरलतासूचितातत्तरलतयानायकरतिर्व्यंजिताःपूर्ववर्द्धितदाघनस्यचंचलत्वतडि
तःस्यैवचित्रं।उत्तरोर्ध्वरतिविपरीतइतिसंबोधनेनस्फुटमेवतडितश्चांचत्यघनस्यस्यैर्व्यंजितं।एवंशो
भावैभवप्राप्तौसाधनंसुकृतविपाकइतिहेसुकृतस्यविपाकःपरिणामःपरिपक्वफलरूपःतद्रूपे।अथ
वासुकृतस्यविपाकोयस्याःएतावत्पर्यंतंतत्पाकोनजातइतिविरहजदुखानुभवेभूदतःपरंतत्परिपाक
दशायामीहग्रूपपरमानंदानुभवंप्राप्स्यतीतिभावः।किंच।सुकृतफलंतच्चगतिरूपंतदत्रविपरीतत
त्कनेनोक्तमितिभाव्यर्थःसूचितः।तत्रापिराजसीतिकथनेनतडिदृष्टंतव्यंजितचांचत्येनचविवि
धकलाकौशलं तज्जनितशोभातिशयोक्तोपितः।इदानींनायकरतौकलाकौशलंशिक्षयति।विभलि
तवसनमिति।किसलस्यशनेत्वंशयितासतीःप्रापितेत्यध्याहार्यं।पंकजनयनेश्रीकृष्णोहर्षस्य
निधानंनिधिमिवनिजंजघनंघटःसंघटितंकुरु।उभयपार्श्वतोदृढबंधंरचयेत्यर्थः।अकस्मा

निधिरिव प्राप्येततदाहर्षनिधानं संभवत्येवेति तथा ह्यंतः कीदृशं जघनं विगलितं वसनं
 यस्मात् । स्वये मेवेत्यर्थः तत्करस्य शीतं चैव रसावेशाच्च नीवी प्रतिप्रणिहिते च करे च तस्मिन्
 मीत्युक्तमपि तथैव अतएव तादृशं समये रति समये रति समर शौर्येण संमुखे तया त्वयैव घट
 नं तेन सह कार्यं न तु तव कातरतो चिते तित्वं जघनं घटयेत्युक्तं अन्यथा नायक कर्तृकं तद्भवत्ये
 वेति तथा न वदेदिति भावः । पुनः कीदृशं परिदूतारशाना पियस्मात् । वसनं स्वतएव विगलितं रश
 नात्तेन दूरि क्षता । अंतरायत्वात् । अतएवापि धानभावरणरहितं । अन्योपिकश्च न वसनभूषणाद्य
 पहोरेण कभय्यावरणरहितं करोति तदा स दंध्यो भवतीति प्रियेण जघनस्य कृतमिति । तस्य जघनेन
 हृदबंधकरणमुचितमेवेति तथोक्तमिति भावः । एवमुक्तं ठामुत्पाद्य पुनः गमनार्थं प्रार्थयति । हरि र
 षि मानीति । हरिः दुःखहर्ता इदानीं तवेत्यर्थः । पुनरभि मानी । ममापराधेन सा कुपिता सती गतेति स्वस्मि
 न्सापराधाभिमानवात् । अतस्तत्क्षमां कृत्वा कृपयेत्यर्थः । अथवा हरिः सर्वो सां दुःखहर्ता अतएव ता
 सां अभिमानः । अभिमतो मानः सन्मानस्तद्वान् । अथवा अभि मानी मया प्रणिपाते कृतेऽपि समानं
 त्यजतीति कदाचित् पुनर्मानवान् भवेदित्याशयेन तथोक्तं । एतेन गमने विलंबं न कर्तव्यमिति ज्ञापितं ।
 ननु गम्येत किमेतात्वरथसीति चेत् तत्राह । रजनीरिति । इदानीं रजनिरपि विराममुपयाति इयमिति

अंगुली निर्देशन की दृष्टी की ओपयोगिनी रंजन कारिणी सकल गुणा धारा सा पुनः क्षणमात्रेण विरामं
यातीति त्वरा करणं त्वदेवाह। अतः सत्वर रचनं त्वरा सी हितारचनायस्मिन् रचना अभिसार रचना ता
दृशं मम वचनं करुणी घ्नं च लेख्यर्थ। तत्र गत्वा पुनर्मधुरि पुकामं पूरयः जितकाम स्यापि कामं पूरयत तत्पूति
स्वयेव कार्येति प्रार्थ्यते। एवमुपयुक्तार्थे संपूर्ण गीतमुपसंहरति। श्रीजयेदेवेति। श्रीजयेदेवे एवं परम
रमणीयं यथाभवति तथा प्रणतिसति अथवा परम रमणीयं तच्चरितं प्रणतिसति तत्र साधनं। कृतहरि
सेवेति गृहदासानां तु तत्र ह्योरसः सुलभ इति तत्कपया तद्दास्य प्राप्या तस्यापि सुलभं त्वं जातमिति भावः
अतः हे श्रोतारः तन्मदीयं प्रणितं श्रुत्वा तद्भावैकनिष्ठाः प्रमुदितं हृदयं यथास्यात् तथा हरिं नमत। तादृ
शभावेन हृदय एवानंदानुभवान्तदानं तु जनित परम दैन्या विभावेन नमनं सूचितं। ननु नमनमात्रेण किं
भवति तत्राह। सद्यमिति। नमनमात्रेणैव दयां करिष्यतीति भावः। कीदृशं हरि। सुकृतकमनीयमिति
योनेक सुकृतेः कमनीयः वांछनीयः तथापि न प्राप्यते स नमनमात्रेण दैन्यं दृष्ट्वा दयां करोतीति पर
मदया लुत्वं निरूपितं। एतदनंतरं तत्संकेतस्थं तत्तदवस्थापन्ने प्रियं दृष्ट्वा इति नकाराचिप्सरसी तत
आगता प्रिया वस्थां वदति सैव वा पुर्वानुभूतं येषति। किं किरतीति। हे कांते तस्य परम प्रिये मनोह
वा। अन्यथा न्याव अपि ह्यः सति किमर्थं मे तावान् वेदः स्यात्। किंच। सोपितव प्रियः यथा त्वं तस्य प्रि

॥४३॥ त
 यातथा तवापिसंश्लेष्टेति तथान्वसद्दानीं मदनकदनेनदुःखेनव्यथयावा। त्कांतः ह्यंतिं प्राप्नोवर्त
 तइतिगमने विलंबंनकुर्वितिभावः। त्कांतत्वमेवाह। मुहुवारंवारंश्वासान्विकिरतकामाभिप्तापशि
 येनप्रक्षिपति। अथवामदपराधेनगतापुनरागमिष्यतिवानेवेति। पुनःपुरः। अग्रेआशाः ईक्षतेव
 दपिमुहुः एकदिग्दर्शनेतत्रनदृष्टाचेतन्यांपश्यति। तत्राप्यदर्शनेऽपरंपश्यतितत्राप्यदर्शनेपुन
 स्तामेवपश्यत्येवंमुहुः मुहुर्वीक्षिणं। तथैवमुहुः कुंजंप्रविशतिअनेनप्रथमेकुंजद्वारेवत्वन्मार्गम
 बलोकयंस्तिष्ठतीतिसूचितं। द्वारांतरेणकिंकुंजसदनमेवप्रविष्टेति कुंजप्रवेशः तत्रानलोकनेपुन
 र्वहिरागच्छत्येवंमुहुः कुंजप्रवेशः कीदृशंकुंजंगुंजतः। अमरैरित्यर्थः यद्यपिविविधकुसुमसौरभ
 लोभेनतेगुंजंतितथापिसाकोटिपद्मिनीसकाशादतिशयशोभेतिप्रायस्तद्वयोरभाघ्राणेनैवैतेगुं
 जंतीतित्वदागमनशंकयामुहुर्मुहुः प्रवेशोप्युक्तः। एवंकुंजेबहिरप्यदर्शनेबहुयथास्याथामुहुस्ता
 म्यतिसंतापकेशंप्राप्नोति। गुंजारवश्रुतेआगमनंशंकयाकिंचिश्वास्थ्यंतत्रादर्शनेऽस्वास्थ्यमितिमुहुः
 पदं। कदाचित्तत्तद्विविधंबधादिमनारथेनशय्यांरचयति। तदपिमुहुः क्षणंबहिरागमनंक्षणमंतः
 प्रवेशइतिपर्याकुलंयथास्यातथापुनर्मुहुरीक्षते। एवमन्यस्मिन्नपिकार्येक्रियमाणंसर्वलंद्वि
 द्विरीक्षणावप्रतिष्ठितमितिपुनर्मुहुरीक्षतइत्युक्तं। अन्यथापौनरुक्तंस्यात्। पर्याकुलमितिशय्यार

चनेवीक्षणेचयोज्यं। एवं तव प्रियस्यावस्था वर्त्तत इति यथोचितं कुर्विति भावः। गमने त्वराहेतु
भूतमन्यमपि प्रातिकूल्याभावं निरूपयति त्वद्वाक्येनेति। हे मुग्धे असावभिसारक्षणोरम्यः परमरमणी
यः अथ वारम्यः क्रीडायोग्यः अस्मिन् क्षणे गमने कृतेतिः प्रत्यहं प्रियेण सहरमणं भवेदिति ज्ञापना
य रमण ज्ञापक रम्य पदमुक्तं। अतो गमनं विलंबनं विफलं यावानेव विलंबस्तावानेव फलानुभवो भवे
इति भावः। किंच। मुग्धः सुंदर मूढयो रित्युक्त्वा मुग्ध पदस्योक्तं यवाचकत्वाद्यदिसत्त्वं बलसितदासौंदर्यमु
क्तत्वं नो चेन्मूढत्वमेति ज्ञापितं अभिसारक्षणस्य रम्यत्वमेवाह। तद्वाक्येनेति। एतद्वद्विषयविधि रपि प्रातिकूलः
स्थितः यत एवंपुंकेशं प्राप्तासि अतः परं सोऽप्यनुकूला जात इति त्वद्वाक्येन समं संहैवतिग्मांशुररघुनाऽस्तंगतः
समग्रं यथास्यात्तथेति कथनाद्वाक्यमपि तत्संबन्धिविविधि प्रातिकूल्यमपि समस्तंगतं। अथवा अभिसारो अथमे
वतिग्मांशुर्वामस्तस्मिन्नस्तमिते समग्रं मूर्तिमंतत्वं त्वद्वाक्यमेव तथा जातमिति भावः। अथवा एतद्वद्विषयविषयम
तावक्रतास्थिता प्रिये दोषां कया ईर्ष्या विशाच्च सासांप्रतंदूरे गतेति तिग्मांशुना सहोपमा। किंच। गोविंदस्य मनो
रथेन च। कदाचिदपि सामिलिष्यति। मिलति चेमेवमेवं करिष्यत इति विविधमनोरथेन समंतमोपि सांद्रतां प्रा
प्तं। यथा तेन मनोरथाः प्रतिक्षणं बद्धे। तथा तमोपि प्रतिक्षणं धनी भवति ति भावः। किंच। कोकानां करुणस्व
नेन सदृशी मदन्यर्थनापि दीर्घा भवति यथा तेषां करुणस्वनः रात्रौ वियोगेन प्रतिक्षणं दीर्घा भवति तथा म

दृश्यर्थनापि बद्धेते मयापि प्रियावस्थां ज्ञात्वा करुणमुहुः प्रार्थयति इति भावः ॥५॥ किंच । स्वाभ्यर्थनायाः कोकक
 रुणास्वनेन सादृश्यकथनात्तत्त्वतस्तथापि मद्दृश्यर्थनासां मूचिते तेन तेषां स्ववियोगतः करुणस्वनेन यद्यपि तथा
 पितृद्वयस्थां दृष्ट्वा स्वदुःखविस्मरणे त्वत्संगमासमयं च वीक्ष्य करुणस्वनेन ते पितृप्राथनमेव कुर्वतीति ज्ञापितं
 यद्वियोगेनास्माकं मीदृशीदृशः प्रादुर्भूता त्वत्विदानीं संयोगसमय इति कथं विलंबः क्रियत इति । किंच । एता
 दृशे अभिसारेऽन्योपि विलक्षणो रसः कदाचित् को भवतीति कौतुकार्थं तथोक्तं वा वर्धनाय तं रसं वर्णयति । आ
 श्लेषादिति । कदाचित् तमग्निं अन्यार्थं इतरकार्यार्थं गतयोः परस्परं अज्ञातमेव स्वस्वप्रयोजनार्थं चलितयोः ।
 अतस्मान्मार्गमिलितयोः मिलनानंतरं भ्रमो भवति । अयंक इयंकेति । भ्रमं प्राप्य पुनः प्रभ्रुकृते संभाषणे जी
 नतोः परस्परं स्वरूपज्ञानवतोर्दोषयोः त्रिडा विमिश्रो रसः कः कः प्रादुर्भूतो न भवति अपितु विविधप्रकारक
 भावोऽस्मीदृशेन विविधभावमिश्रो विलक्षणो नेकविध एव भवतीति भावः । मां विहायान्यनायिका समीपे
 गच्छत्ययमिति ज्ञानेन तस्याः सकाशात्तायकस्य व्रीडनायकस्यापि चित्ते एतादृशी भ्रमतिर्भाभवतु यदीदृशेपस
 मयेदं कुत्र प्रतियातीति नायकसकाशात्तस्या अपि व्रीडेति परस्परं तथारसो भवतीत्युक्तं । यद्यप्युभयोरप्य
 नुभूततत्त्वभावयोः सर्वदा सरससौ हार्दशूलयोः कदाचिदप्यनुदितान्यथाभावयोस्तादृशयोः परस्परं
 विपरीतशंका नुदया एव ग्राभीणानां भवतथा संभवान्तत्तमोत्तमयोः तथापि स्वस्वमनसि स्वस्वविषयिकान्य

थासंभावनाया ब्रीडा। ननु कथमन्यथाभावो न जात इति जायेतेत ब्राह्म। आश्लेषादिति। परस्परं ज्ञानानं
तरमाश्लेषः कृतः ननु पूर्वं। सोपि यथा पूर्वमेव कृतः ननु तत्र किमपि वैलक्षण्यं जातं। तदनंतरं च
वनमपि तथैव जातं। तदनंतरं न खो ह्येवमपि पूर्वमदृशमेव कृतं। ततः स्वांतजः मनोजः तस्य
प्रोद्धोयः तत्ती स्थानस्थितस्य तत्तदंगस्योन्मर्दनादिना दुष्टो भवति तस्मादपि न बिलक्षणता ज्ञाता। त
दनु संभ्रमादादरादपि यथा पूर्वमदरादपि। तदनु रत्तारं भाञ्च प्रीतयोः। यथा पूर्वमेव तदानंद निभूतैका
त्मनोः एवं कारणेन परस्परमन्याथाशंका न जातेति जायेते अन्यथा यथा पूर्वमसौ न भवेदिति। किंच। एवं
प्रकारेण प्रीतयोरित्युक्त्या पूर्वमपि निरुपाधिकी प्रीतिरुभयोरिति व्यंजितं। अतः तादृशस्वभावैर्नैव ता
दृशविश्वासादन्यथाभावसंभावनापि न जातेति भावः। स्वमनसि स्वस्वविषयिकशंका मात्रे तुरसाभा
सभावाभासैकरसः पोष्यत इति रसः पुष्ट एवाभून्नतु वैरस्य मिति सर्वमनवद्यं। एवं तवापि गाढ
तिमिरे कदाचिदेवमेव मिलनं भवति चेत्तदा तथा सससोप्यनुभूतो भवेदित्येवं निरूपिकाणां हृदयं। एवं
श्रुत्वा भिसारोद्यतां पुनरप्युत्कंठयति। सभयचकितमिति। तिमिरे अंधकारे सभयचकितं यथा स्या
तथा दृशो विन्यस्यं ती विमलकटाक्षकिरणप्रसारेण तिमिरे ज्योत्स्नेव भविष्यतीति सभयचकितमुक्तं
पुनः तरुं तरुं प्रतिमुहुः स्थित्वा मुहुः पदानि वितन्वती-पदे पदे श्रमेण विरहजकृशत्वेन च भंतु मशक्ता

थापदानिदधातिभावः एवं कथमपिरहः एकांते कुंजगृहे प्रासंत्वां पश्यन् सः कृतार्थतं उपैतु हे सुमुखि शो-
 षनं मुखं यस्यास्तादृशीति संबोधनत्वं न्मुखदर्शनं नैव कृतार्थता सुपेक्ष्यतीति भावः । किंच । अनंगतरंगि-
 भिरंगै सह । अनंगतरंगयुक्तरंगैः सह त्युक्त्या तत्तदंगानां त्वदूयविषयग्रहणेन कृतार्थतानान्यथेति सूचि-
 तं । एवं कृतार्थतायां साधनं सुभग इति । शोभनोभगो भाग्यं यस्येति । तादृशभागेन त्वन्मुखदर्शनं भविष्य-
 तीति भावः । एवमाकर्णयंती सा ततो भिसृत्या न्यकुंजांतरे स्थिता । ततः काचिश्यस्वी प्रिया कांक्षां सूचयंती ।
 प्रकाशतो न्यार्थं बोधयंती गूढाभिसंधिना ग्रिमरसप्रस्थावतां कुर्वती कुंजांतरेण पठितवतीत्याह । राधेति
 राधाया मुग्धं यन्मुखारविंदं तस्य मधुपः यथा मधुपस्तन्मधुपानकर्तृतिश्चायमेतन्मुखस्येति भावः । भाविकर्तृ-
 त्वं सूचयति पुनः कीदृशः वैलोक्ये मौलिरूपाया स्थली वृंदावनभूमिः तस्यानेपथ्ये चितं नीलरत्नं । अवनिभा-
 रस्यावतोरुत्तारेण अंतकः उपसंहरकः । स्वच्छंदं यथा स्यात्तथा ब्रजसुंदरी जनमनस्तोषार्थं प्रदोषरूपः सकलः
 सर्वदा प्रियसंमेलनतः सर्वासां तोषप्रद इति तथोक्तं । पुनः कीदृशं कंसध्वंसेन धूमकेतुः एतेन हृत्प्रापको निष्ट-
 निवारकश्चोक्तः । तादृशो देवकीनेदनः त्वां अवतुरसतु । अथवा गूढाभिसंधिमुद्घाटयति । राधेति । राधाया ॥४५॥
 मुग्धमुखारविंदस्य मधुपः । ध्याने तदेकलुब्धता न्यक्तुमशक्त इति ज्ञापितं । पुनः वैलोक्यं पादतलं पातालं
 कटितटीभूतलं उदरं आकाशः स्वर्गः तस्य त्रितयस्य मौलिरूपी भागः हृद्देशस्तस्य स्थली बक्षोजमंडलं

स्थने पश्योचितं नीलरत्नं नीलमणिरित्यर्थः। क्षणं तथैव ध्यानं। पुनः कीदृशं। अवनीरूपा कटितरीत
त्रभाररूपा कांची तस्या उत्तारणे अंतकः तदेतराया सहिष्णुत्वेन तदुत्तारक इति भावः। किंच। स्वच्छंदं ब्रज
सुंदरीणां जनाः सखीजनाः अस्मत्सदृशः तेषां मनस्तेषां प्रदोषरूपः स समयो यथास्माकं प्रियसंगमसु
स्वानुभावकत्वेन तोषदाता तथा त्वन्संगमरसावलोकनजनितपरमसंतोषदातेत्यर्थः। इयमस्माकं मनो
रथभावना। पुनः कीदृशः कंसो मारकत्वेन विरहणवतस्य ध्वंसेन धूमकेतुः यथा तदुद्ये दुष्टभाषादिनाश
स्तथा श्रीकृष्णचंद्रोदये विरहां घकारनाशः एतैर्विशेषणैरनिष्टनिवृत्तिरुक्ता। परमानंदरूपेष्टप्राप्तिमा
हा देवकीनंदन इति। अदित्यवताररूपा देवकीति पुराणांतरे प्रसिद्धिः सा पुनः अदिति द्यौरिति श्रुतेर्धुरू
पा तस्यानंदन इति रतिसमये गगनचारित्वेनानंददातेति भावः। एवं श्रीकृष्णस्यांतर्मनोरथात्मकभावना
निरूपिता। तादृशः पुनरघुनावहिर्मिलितः सन्तथैव कुर्वन्त्वामवहिति स्वस्वामिनीमुत्कंठयति स्मेति
भावः। इति श्रीगीतगोविंदटीकायां भूटार्थादीपिकायां माकाक्षपुंडरीक्षो नाम पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ॥
अतः परमभिसारानंतरं विरहकातरतया अग्रे गंतुमसमर्थमिति तत्र मध्ये मार्गं कुत्रचि कुंजे स्थितां अथ
वाराघामुग्धमुखारविंदलुक्तार्थश्रवणेन तथा भूतां दृष्ट्वा कांचि सखी श्रीकृष्णं प्रत्यागत्य वदति। अथे
ति। अभिसारेण तावद्दूरागमनानंतरं गर्तुमशक्तां अग्रे गमनासमर्थं लतागृहे स्थितां तां दृष्ट्वा गोविंदे तत्स

मीपे आगत्य तच्चरितं प्रोहेति संबन्धः। कीदृशीं चिरमनुरक्तां। गंतुमशक्तां चिरमनुरक्तामिति विशेषण
 द्वयेन तस्याः कष्टावस्थानिरूपिता। प्रियस्याप्यवस्थामाह। मनसि जेन मंदे दीने अधीर इत्यर्थः। इतिकर्त
 व्यतामूढेना। तदेव गुणकरीरागण गायति रूपकताले। नाथहो सीदति राघवासगृह इति। हे नाथ० नाथः
 स एव यः स्वकीयान् रक्षति। तादृशे त्वयि सत्यपि राधावासगृहे। सिदति अत्यंतमस्योस्थमनुभवति य
 दपि तद्वासगृहं तत्र बद्धोऽस्मि तदृशः तथाप्यस्माभिस्तद्रक्षानभवति किंतु त्वयैवेति साकर्तव्यतिभावः
 रक्षाहेतुभूतं संबोधनमाह। हे हर इति। दुःखहर्तः अतः परं रक्षाभावे हरित्वमेव यास्यतीति सूचितं। तद्व
 स्थां वर्णयति। पश्यतीति। रहसि एकांते। दिशि दिशि सर्वतः भवंतमेव पश्यति तच्चर्णान्नान्यत् विषयत्वे
 न गृह्णाति त्यर्थः। ननु स्वात्मानं स्वचक्षुः पश्यतीति कथमितर विषयं न गृह्णातीत्युच्यते तत्राह। त्वदधरम
 धुरेति। त्वदीयो यो धरस्तत्संबन्धिनिमधुरं मधूनि पिबंतं स्वयं पश्यति न त्वभिन्नत्वेन। प्रावनायां सर्वत्र
 भवंतं पश्यंतीति स्वात्मानमपि तद्रसपानासक्तं पश्यति नान्यदास्वानुसंधानाभावात्। अन्यामप्यव
 स्थामाह। त्वदग्निसरणरभसेनेति। प्रावनायां मेव कदाचित्तवाग्निसरणे तस्या अपि गमनरभसे जा ॥४६॥
 यते तेन वलंती गमनोद्यता भवति पश्चात्क्रियेत्यपि पदानि चलंती पतति विरहकातरतया गंतुमस
 मर्था सती तथेत्यर्थः। पुनस्तत्तापशान्त्युपायं रचयति। विहितेति। विहृतानि विशदानां० विसकिस

लयानां वलयानिययाता दृश्य पि सा तवरति कलया परं जीवती न तु मृणा लादि रचनो पायेन सारचनाप
रमस्माभिरुपचारत्वेन क्रियते न तेन तापशांतिः अतः भावनायां तवरति चेष्टायां परं जीवति नो चेज्जीव
नमेव न भवेदिति भावः । अन्यामपि चेष्टां निरूपयति । मुहुरिति । कदाचित् भवेद्वेषं कृत्वा ता दृश्या न्येव मं
उनानि कृत्वा । तल्लीलां चानुकृत्य मुहुर्वारं वारं मबला किताः मंडनानि लीला च यथा ता दृशी यथा प्रियस्य
तानि सा च भवति तथैव माया कृताः संति वानवेति तद्वलोकनं । तत्र पुनः मधुरि पुर हरि ति भावनशीला स
ती तथैवाग्नि नयं करोतीति भावः । मधुरि पुपदेन कालस्यापि नाशको यमिति तथा भावनायां जीवनं स्या
स्यतीति तथा करणं सूचितं । क्षणोत्तरे स्वानुसंधानात् सखी मनुवदति । त्वरितमिति । हे सखि प्रतिक्षणं त्वं व
दसि हरि रागत इति इदानीमपि त्वरितं कथं ममि सारं नोपेतीति सखीं प्रत्यनुवारं वदति । त्वरितं कथं नो
पेतीत्युक्त्वा हरि रायतीति सखी पूर्वोक्तिः सूचिता । एतावत्पुंस्कंदा ज्ञापिता । अग्रिमचेष्टां वदति । श्लिष्यती
ति । कदाचित् अनल्यं अतिगाढं अंधकारं हरिरेवोपगत इति भ्रमेण श्लिष्यति चुंबति च । तिमिरे हरि भ्र
मस्य हेतुमाह । जलधरकल्पमिति । श्यामत्वेन तिमिरे तथा भ्रममात्रेण तत्करणे तदनु भवाभावात् हरि
रिर्नागत इति दुःस्वेन विह्वला विलपतीत्याह । भवतीति । भवति त्वपि विलंबिनि सति अगमन विलंब
युक्ते सति विगलित । लज्जा सती विलपति रोदिति । तत्र हेतुः वासकसज्जेति । अद्य प्रिय एष्यतीति

तस्मिन्वासेरत्युपयोगिसामग्रादिना आत्मानं सज्जी करोति युद्धार्थं धनुः कवचादिसपन्नं करोति सा
वासकसज्जाप्रियानागमने सर्वस्य विफलत्वात्तदुःखेनाथैर्यद्विलपतिरोदितो तितथोक्तं। वासकसज्जा
त्वं निरूप्य गीतमुपसंहरति। श्रीजयेद्वकवेरिति। इदं उदितं रसिकजनं श्रोतारं मुदितं तनुतां। एवं भावेन प्र
भुर्मिलतीति ज्ञाने तादृशाचरणेन तद्वानंदयुक्तो भवति। भावः। एवं पुनर्मेहिनतव ध्यान एव प्रतिष्ठिता भ
वतीत्याह। विपुलपुलकपालिरिति। हे कितव धूर्त आयामीत्युक्तापि नागतः वेचनैरेव वंचयसीति तथा
संबोधनं। पूर्वोक्तफलायानंतरं पुनः स्थातुमशक्त्या तवामंदोयः कंदर्पः अत्युग्रः तस्य चिंतां स्मरणं विधा
यरतिसामयिकीयं स्मृत्वा तद्व्याने लग्नास तीसामृगाक्षीरसजलनिधि मग्नतिष्ठति प्रथमं रसेपश्चाद्
गाधेत न्निधौ मग्न भवतीति भावः। तामेवावस्थां निरूपयति विशेषेण न भावनायां आदौ तव स्पेशे वि
पुलपुलकपालिः विपुलापुलकानां पालिर्यस्मिन् कर्मणिः पश्चान्नरवदानादिना स्फीतः सीत्कारोस्मिन्
ततो ग्रेनीवी स्पेशे अंतं ज्जीडिमायथा स्यात् ततो ग्रेकाकुनोदैन्येन न न त्यादि दिनवचनेन न न्याकुलं मया
स्यात् तथा व्याहरंती वचना न्युच्चारयंती। एवं भावनया ग्रेरति विलास भवतीति भावः। क्षणांतरं पुनः
बहिः संवेदनायां भवदागमन प्रत्याशया तदुचितां चेष्टां करोतीति तां वदति। अंगे स्थिति। तदागमन प्र
त्याशया सकलंगेषु विविधाभरणानि करोति भूषयतीत्यर्थः पुनः पत्रे पणेषु संचारिणि वायुना चलि

ते सतीत्वां प्राप्तिं परिश्रं कते तदा पुनः शय्यां वितनुते विविधकुसुमादिना चरयतीत्यर्थः ततः चिरंध्या
यति। शय्यां रचनायां विविधवंधादिस्मरणे तद्व्यानमग्नैव चिरं तिष्ठतीति भावः। अथ वा तव विलंबे क
थं नापातः किं वा अन्यत्र गति इति संकल्प्य विकल्पादिना त्वामेव ध्यायतीत्यर्थः इत्येवं प्रकोरेणा कल्पः
पूर्ववासकसज्जात्वेन शृंगारादिरचना ततः पत्रसंचारे पितृदागमनविकल्पः पश्चात्तत्परचना ततः त
त्र संकल्प्य लीलास्तासां शतं तत्र प्रत्येकं व्यासक्तापि गणाय तनुस्त्वया विना निशां न नेष्यति। अथ ये
तावत्पर्यंतं त्वदागमनौ शयामनोरथा सक्ता निशा निर्वहमेकोरोदतोऽग्रेन मिलसि चेत्तदा आशाभा
वान्निशा निर्वहः कर्तुं मशय इति दशम्येवावस्था भविष्यतीति सूचितं। एतस्मिन्नंतरे काचित् कुंज
तरे पठितवतीत्याह। किं विश्राम्यसीति पूर्वकदाचित्संकेतीकृतेषां डीरतरुतेऽश्रीकृष्णात्प्रथमं
राघातत्रागता तत्र केचन पथिकं विश्रान्तमव लो कथं प्रति व्याजेनाक्तवती। तदाह। अत्र अत्र भा
डीरभूमी रुहिभां डीरनामक वटवृक्षतल इत्यर्थः त्वं किं विश्राम्यसि अत्र विश्रामं मां कुर्विति भावः।
ननु कथं निषिध्यत तत्राह। वृष्णा भोगी भवन इति। वृष्णा कालो यो भागी सर्पस्तस्य भवने गृहरूप इति
तादृशः सबसतीति न स्थेयमत्र। तर्हि इदानीं कुत्र गंतव्यं तत्राह। हे भ्रातः चिंतानकर्तव्या इतः सा
नंदनं दास्यं दयासिनेति यादृक्तिः किंतु तत्र याहि। ननु कदाचिद्दूरतद्गच्छति तत्राह। इतो दृष्टिगो

चरमिति। एतेन समीप एव वर्तत तत्र गतस्य तव भक्ष्यादिकमपि प्राप्तमविष्यतीति समृद्धि मत्वद्योत
 कसानंदपदेन सूचितं। एतावद्राधावचनमाकर्ण्य नंदातिक्रमागत्य संवदतीति तद्वचनं राधायाः। अथ
 गमुखान् श्रुत्वा पुनर्नंदातिके गोपतः गोपयत इत्यर्थः। अथवा गोपतः गोपनार्थं सार्वविभक्तिकस्तसि
 लृ। अतिथिप्राशस्तिगर्भाः सांयकाले अतिथिरथमागत इति तत्प्राशस्संतत्सुतिः तत्सत्कारादिक
 रणरूपं च गर्भेयासां तादृशो गोविंदस्य गिरो जयंति। एतेन राधास्त्वसंकेतितस्य लेगेतेति ज्ञानात् स्वस्या
 पितत्र गंतव्यमिति कृष्णो गोभिर्भवन इत्युक्तिप्रकाशितस्वसंकेतगोपनार्थं तत्सत्कारादिस्तुतिरूपा गि
 रः प्रोक्ताः। एवं सति संकेते राधा प्राप्येति प्रियेणापितत्र गंतव्यमिति प्रस्तावना कृत् ॥ इति श्रीगीतगोविंद
 टीकायां गूढार्थदीपकायां धन्यकुण्डोनाम षष्ठः सर्गः ॥६॥ राधाभिसाश्रवणेनात्मानं वैकुण्ठद्विधन्यं
 न्यत इति सर्वतथोक्तं। क्वचित्सोत्कंठवैकुण्ठ इति पाठः। तदा स्फुट एवार्थः। अत्रिसारार्थगदां धकारः पूर्वव
 णितिः। दृशनी चंद्रोदये वर्ण्यते। अत्रांतर इति। एतस्मिन्नंतरं राधायाः संकेतगमनान्तरं यावद्वीकृष्ण
 स्तत्र गच्छति तावदिदं शुजालैर्बृदावनांतरं अदीपयत् प्रकाशितवान्। कथं भूतः दिकसुंदरीवद
 नस्य चंदनविदुः भालदेशस्थ तिलकरूपः। एतेन सोभाग्याधाररूप भालस्थानस्थायि विंदुसूपत्वनि
 रूपणेन तादृशसौभाग्यवत्वं चंद्रोदयकृतं दिशो निरूपितं। अतः परं श्रीराधाया अपि श्रीकृष्णचंद्रो

वे

दयनतथासौभाग्यं प्रविष्यतीत्यप्यननस्तथासौभाग्यं) सूचिते। पुनः कथं भूतः स्फुटलांछनश्रीः स्फु
टं यत्नाच्छनं तेन ते देवा श्रीर्यस्य। एतेन श्रीकृष्णेऽपि अन्यसंबन्धजनितलांछनानि चिह्नान्यपि संति
थापि श्रीरूपत्वेन शोभा मेव कुर्वतीति सूचितं। लांछने हेतुगर्भविशेषणमाह। कुलेटेति। कुलटापदेन र
सविशेषानुभावाविकाऽभिसारिकाज्ञेया। अन्यथा कुलटाणां प्रत्यक्षतोऽपि संकेतगमने प्रतिबंधासंभवा
त्तद्धर्मोऽभिसारमार्गस्तस्य पातः घातकरणं चंद्रोदयेऽभिसारासंभवात्तन्मार्गपाताव क्रियत इति सं
जातं पातकं यस्य यो मार्गघातं करोति तस्य तत्पाते केन लांछनमपि लग्नं भवति। अभिसारेन संकेतस्य
लागतायाः वासकसज्जायाः प्रियो नागतेऽथेत्तन्मार्गघाताव कृत इत्यपि लांछने हेतुः सूचितः। एवमत्रा
न्यनायिकासंगमचिह्नसहित आगतः प्रियोगूढाभिः संधिनानिरूप्यते। तथा हि। दिक् सुंदरीवदनचंद
नविंदुरिति इतरनायिकावदने यच्चंदनमालतिलकीभूतंतस्य विंदुर्यस्मिन् चुंबनादौ लघ्न इति भावः। ता
दृश इंदुः कृष्णचंद्राव अशुजलैस्तत्तच्चिह्नकिरणसमूहैरांतरं कोपेना दीपेना दीपयद्ग्रासित
वान् कीदृशः। कुलेटेति। अन्यवगमने वासकसज्जाया मार्गपाते स्फुटवलांछनश्रीर्यस्येति। चंद
नविंदुव्याजेनैव पातीति भावः। भदंतथा गतां माधवमंततरेणेत्यत्र वक्ष्यमाणतथा भानीभिप्रा
येण प्रकरणादौ तथा सूचितं। एवं चंद्रोदये पुनः परितत्पाजातेत्याह। प्रसरतीति। शशधरविबेप्र

सरति उच्चैरुल्लसति च पुनः माघवेहितविलंबे सति। माघवपदेनान्यत्ररमणं विलंबहेतुरुक्तः। अ
 तावविधुराविकृलासा प्रियागमनं प्रतीक्षमाणा विरचिता विविधविलापं यथास्यात्तथा उच्चैरत्यंतं
 परितापंचकार। तदेव गीतेन वदति। मालव रोगे प्रतिमठतोले। यामिह कभिह शरणं सरवीजनवचनव
 चितेति। घ्रवपदं। हेविद्ये संप्रति इह विपने कंशरणं यामित्वं प्रति कूलश्चेदस्यः कोपिरक्षको नास्तीति भा
 वः। तन्वेतावदैव्ये को हेतुस्तत्राह। सरवीजनवचनवंचितेति। अहंतु विदितत्वासनायास्यतीति। तथापि
 सखिजनवचनैर्वंचिता। सर्वाविहाय प्रियस्त्वन्मार्गमवलोकयन् त्वद्व्यानपरः संकेते तिष्ठतीत्यादिव
 चनैर्वंचिताह मत्रागतासतु नागत इत्यतः परं कामो मारयतीति कंशरणं यामितीदैन्ये नोच्यते। किं
 च। कथितसमये पीतिष्मस्मिन् समये हरिः वनं संकेतितं नययौ नागतवान् अहहेति वेदेन तदाम
 मेदं अमलरूपं यौवनं विफलजातमित्यर्थः अथ बोधयमपि तथा जातिभावः किंच। यदनुगमना
 येति। अदौ सतत्रगत इति सरवीजनवचनेन मया पितदनुगमनं कृतमित्यमुनपश्चात्तगमनार्थगह
 नं निबिडमपि वनमेतत् शीलिनमवगाहितं। सपुनर्नागत इति तेन नागमनेन मम हृदयमसमशरण
 कामेन कीलितं। कामेन मे हृदयं तथा विद्धं यथावाणवेद्यानंतरं मेतः स्थितनटशाल्येन व्यव्यथाभवति ॥४६॥
 तथेदानीं व्यथा प्राप्नोतीति भावः। अतएव कीलितपदं अंतः कीलस्थितिज्ञापकमुक्तं। अतः परं जीवनमश

कथमित्याह। ममेति। इदानीं मम मरणमेव वरं व्यथाया असहिष्णुत्वात्। मरणे तु तद्व्यथानेन तस्मिन्ने
व संगता भवाभीतिवरमुक्ता तत्र हेतुः। अतिवितथं केतनेति। अत्यंतं वितथं मिथ्याभूतं केतनसंकेत
मंत्रणं यस्याः तादृशी जातेति। कथंचित्संकेते संधहितेऽपि सनागत इति पुनस्तत्सद्यतनं दुर्लभमेवेति त
देवोचितमिति भावः। केतनं लाघवं काये गेहे चापि निमंत्रण इति विश्वः। ननु दुःखमेव सोढव्यं तन्न
विचारणीयं तत्राह। किमिदं इति। इह वने विरहानलं किं विसहामि किमर्थं विसहामित्यर्थः। मरणं विहा
य दुःखसहनेन अचेतनत्वे मेव हेतुरिति अचेतनेत्युक्तं। चेतनत्वे तु विवेकात् सर्वेन्द्रियाणां तदेकनिष्ठत्वे
न संयुक्तत्वात् मरणेऽपि संयुक्तैव तिष्ठामीति दुःखाभावात् तत्सहने मेव नास्तीति भावः। किंच। मया दृष्ट
मथ्येतन्न शक्यत इत्याह। मामहं हेति। इह मधुरापि मधुयामी नीवसेतया मिनी मां विधुरयति विकल
यति। तत्र हेतुः। कापि मदितरा कृतं सुकृतं यया तादृशी कामिनी हरि मनुभवतीति। मम तादृशसुकृ
ताभावत् दुःखानुभव इति परिताप हेतुरुक्तः। किंच। अहं हेति। स्वेदेन वदति। यद्दधुनैव कलयादि म
णिभूषणं तत्तद्गेषु भूषणत्वेन रचितं तदिदानीं मेव दूषणमाक कलया मिजानामि। तत्र हेतुः। हरि वि
रह न वदनेनेति। तेन विना सर्वतापकारकमभूदिति भावः। किंच। कुसुमसुकुमारतनुमिति। अत्र कुसुमं
वासंती कुसुममेव ज्ञेयं। पूर्ववांसती कुसुमसुकुमोरैरित्युक्तत्वात्। तद्वत्सुकुमाराकोमलातनुर्य

स्यास्तादृशीं मां स्रगपिकुसुममालासुखदायिनीत्वेन भूषणत्वेन प्रिया श्लेषमिव मन्यमानहृदि
 धृता। सैवाद्युना प्रियं विना अतनुशररूपा जातेति या लीलया प्रहारं करोति अतएवातिविषमशी
 लये युक्तं। या भूषणरूपा सैव शररूपेति विषमशीलं यस्या इत्युक्तं। तत्राप्यहंतन्वीकुसुमसुकुमार
 तनुरिति पूर्वमेव मुक्तं। तादृशीं मां हंतीति कथं जीवनमिति भावः। किंच। जीवनासंभवेऽन्यमपि हे
 तुमाह। अहमिहेति। इहवनेऽहं निवसामि। अहमित्येकाकिनी। किंच। न गणितं वने वेतमं यथा ता
 दृशी तन्मिलनसंतोषेण किमपि मनसि न घृतं। सपुनः मां चेत् सापि न स्मरति। सच मधुसूदनः कालञ्च
 सकः। तादृशश्चेन्न स्मरति जीवनाभावः। सिद्ध एवेति भावः। किंच। सकिमपि करोतु मम सावशर
 णं जीवयतु मारयतु वेति मूढेव स्थिता। तदा गीतमुपसंहरति। हरिचरणशरणेति। हरिचरणमेव श
 रणं यस्य तादृशस्य जयदेवकेव भारती। अथवा राधाया हरिचरणमेव शरणं यस्यां तादृशी जयदेव
 कविभारती। हृदिवसतु। कीदृशी कोमलाः याः कलाचेष्टाराधाभावभेदनिरूपकाः तद्वती। तादृशीनां ह
 दयवासेन सर्वदा लब्धावः स्फुरतीति भावः। तत्र दृष्टं तः। युवतिरिव। सापि कोमलकलावती हृदय
 स्थिता परमानंदरूपभावानुत्पादयतीति तद्वृष्टं तयुक्तः। युवतिदृष्टं तेषां कोमलकलावतीति विश
 षणे न भारत्या अपि तद्भावात्मकत्वं सूचितं। अतः परं प्रियानागमनमप्यसंभावितमिति हेतुस्तर्क